

Odgojno-obrazovna podrška djeci čiji su roditelji u zatvoru

Romstein, Ksenija

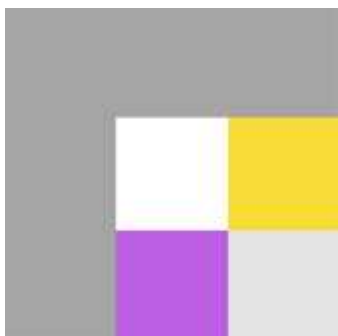
Authored book / Autorska knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2024**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:141:539130>

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Repository / Repozitorij:

[FOOZOS Repository - Repository of the Faculty of Education](#)

ODGOJNO-OBRAZOVNA PODRŠKA DJECI ČIJI SU RODITELJI U ZATVORU

ODGOJNO-OBRAZOVNA PODRŠKA DJECI ČIJI SU RODITELJI U ZATVORU

Ksenija Romstein

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

**FAKULTET ZA ODGOJNE
I OBRAZOVNE ZNANOSTI**

Ksenija Romstein

ODGOJNO-OBRAZOVNA PODRŠKA DJECI ČIJI SU RODITELJI U ZATVORU

Osijek, 2024.

Izdavač

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Za nakladnika

prof. dr. sc. Emina Berbić Kolar

Autorica

izv. prof. dr. sc. Ksenija Romstein, univ spec. rehab. educ.

Recenzenti

prof. dr. sc. Edita Borić, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Osijek

prof. dr. sc. Mira Lulić, Pravni fakultet Osijek

doc. dr. sc. Ljiljana Širić, univ. spec. med. iur., Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Osijek

mr. sc. Maja Gabelica Šupljika, Ured Pravobraniteljice za djecu RH, Zagreb

Lektorice

Marija Rašić, prof.

Ljubica Nedić, prof.

Sara Čavar, mag. educ. philol. angl. et mag. educ. philol.

Naslovnica

Hrvoje Bešlić

Tisak

Studio HS internet d.o.o. Osijek

Naklada

100 primjeraka

Osijek, 2024.

Sva autorska prava su zaštićena. Nijedan dio ovog izdanja ne smije se umnožavati, fotokopirati niti na bilo koji način reproducirati bez naknade ili pisanog dopuštenja autora.

Objavljivanje ove knjige odobrio je Senat Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku na 6. sjednici Senata u akademskoj godini 2023./2024. pod brojem 6/24.

Knjiga je izdana financijskom potporom Osječko-baranjske županije u sklopu projekta „Poticanje samostalnosti osoba s invaliditetom“ realiziranog tijekom 2023. godine.

ISBN 978-953-8371-23-3

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu Gradske i sveučilišne knjižnice Osijek pod brojem 151007095.

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

**FAKULTET ZA ODGOJNE
I OBRAZOVNE ZNANOSTI**

KSENIJA ROMSTEIN

ODGOJNO-OBRAZOVNA PODRŠKA DJECI ČIJI SU RODITELJI U ZATVORU

Osijek, 2024.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	1
UVOD.....	3
1. Međunarodne smjernice i preporuke.....	11
2. Što znanost zagovara? Kritički pristup znanstvenim istraživanjima o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom.....	15
3. Potrebe djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom – procjene odgojno-obrazovnih stručnjaka.....	21
3.1. Ciljevi istraživanja.....	22
3.2. Metode.....	22
3.2.1. Sudionici.....	22
3.2.2. Mjerni instrument.....	22
3.2.3. Način prikupljanja i obrade podataka.....	23
3.3. Rezultati i interpretacija.....	23
3.4. Rasprava.....	29
3.5. Zaključak.....	30
4. Posebno osjetljive skupine djece.....	33
4.1. Djeca rođena u zatvoru/žive s majkom u zatvoru.....	33
4.2. Djeca s teškoćama u razvoju čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom.....	36
4.3. Dvostruki gubici i djeca – žrtve nasilja.....	38
5. Odgojno-obrazovna podrška.....	41
5.1. Akademska podrška.....	47
5.2. Vršnjački odnosi.....	52

6. Suradnja s obiteljima	61
6.1. Roditelji zatvorenika	62
7. Prema zaključku – učenje i podučavanje temeljeno na znanjima o traumi.....	65
8. Parental incarceration and school support: views from Croatian teachers.....	71
8.1. Introduction	71
8.2. Method.....	73
8.2.1. Participants	73
8.2.2. Instrument and procedure.....	74
8.3. Results	74
8.4. Discussion	75
8.5. Conclusion	76
LITERATURA	77
Prilog: Kontrolna lista za odgojno-obrazovne ustanove	85

PREDGOVOR

M. (13 g.):

„Svi šute, pa šutim i ja. Ali ja jako dobro znam šta oni misle o svemu.
Misle da ću ja biti kao ona, znaš, ono, problematična.
Ali ja ću im svima pokazati da griješe!“

U posljednjih deset do petnaest godina u zapadnim društvima jača svijest o potrebama djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Dok su zatvorski sustav i pravosudni sustav načinili značajnije iskorake u podizanju kvalitete života ove djece, odgojno-obrazovni sustav kaska i čini se kako se najteže mijenja u smjeru destigmatizacije i podrške. Da je tomu tako svjedoče i promjene u zatvorskom sustavu u nas i svijetu, gdje se ulažu sredstva u primjereno opremanje prostora za obiteljske posjete i mijenjaju procedure pregledavanja djece pri ulasku u zatvor/kaznionicu. Također, zatvorski sustavi zatvorenima nude cijeli niz programa kojima se adresiraju njihove roditeljske kompetencije, smatrajući kako će kvalitetni obiteljski odnosi pridonijeti resocijalizaciji zatvorenika i smanjenju recidiva. No, odgojno-obrazovne ustanove ne prepoznaju svoju važnost za djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, ponajprije jer ne postoje jasni podaci o broju djece, a izostaju i istraživanja o njihovim potrebama i iskustvima. Iako ne postoje točni statistički pokazatelji o broju djece, već se radi o aproksimacijama baziranim na evidencijama, socijalnim anamnezama zatvorenika i procjenama socijalnih službi, jasno je da se radi o značajnom broju djece. Naime, postoje procjene kako na razini Europske Unije oko 800 000 djece ima roditelja u zatvoru, a ako se u obzir uzme šire geografsko područje Europe, brojka se penje na 2 100 000 djece (COPE, 2016). Radi lakše orijentacije kod procjene broja djece, COPE (2016) navodi kako na jednog zatvorenika dolazi 1,3 djeteta. U Republici Hrvatskoj tijekom 2022. godine u zatvorskom sustavu boravilo je 12 826 zatvorenika/ zatvorenica (Vlada Republike Hrvatske, 2024) pa bi se po ovoj formuli moglo izračunati kako je u 2022. godini 16 674 djeteta imalo roditelja u zatvoru. Moguće je da je ta brojka i veća, ako se uz roditelje - zatvorenike pribroje roditelji koji su u bijegu od kaznenog progona tj. roditelja protiv kojih su u tijeku kazneni postupci. Autorica Paccione-

Dyszlewski (2022) navodi kako u Sjedinjenim Američkim Državama svako četrnaesto dijete ima roditelja u zatvoru, a procjenjuje da na globalnoj razini omjer 1:28, odnosno svako dvadeset i osmo dijete u dobi do 18 godina ima roditelja u zatvoru. To znači da praktički svaka odgojno-obrazovna ustanova (dječji vrtić, osnovna i srednja škola) ima dijete čiji je roditelj trenutno u zatvoru. Bourgeba (2017) procjenjuje kako učitelji u Francuskoj, tijekom prosječnog radnog staža, imaju kontakt s 25 djece čiji su roditelji u zatvoru, a da toga ni nisu svjesni. Problem svijesti odgojno-obrazovnih djelatnika izravno je vezan sa stigmom koju doživljavaju djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Naime, zbog stigme kojoj su ova djeca izložena, njihove potrebe bivaju neprepoznate i izostaje potrebna im podrška.

Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom za društvo su nevidljiva djeca, a nazivaju ih i „siročićima pravde“ (Ćaćić i sur., 2021, 4) što slikovito ukazuje na osjetljivost socijalne pozicije u kojoj se nalaze. Autorica Comfort (2007) za djecu čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom kaže kako zajedno s roditeljima izdržavaju kaznu, što je odraz dvije stvarnosti: jedna je ta da su roditelji i djeca povezani, a druga da postoji značajan socijalni animozitet prema zatvorenicima i njihovim obiteljima, zbog čega je potrebna podrška zatvorenicima i njihovim obiteljima. Činjenica da je roditelj počinio kazneno djelo za djecu predstavlja potencijalni rizični čimbenik, ponajprije za socijalno isključivanje, siromaštvo i razvoj zdravstvenih problema. Situacija je značajno složenija u slučajevima kada je dijete žrtva, kada je dijete rođeno u zatvoru ili kada dijete ima teškoće u razvoju, što zahtijeva sistemski pristup i podršku, pri čemu odgojno-obrazovne ustanove trebaju biti aktivni dionici s jasnom ulogom u odnosu na dijete i njegovu obitelj. Zahvaćenost odgojno-obrazovnog sustava roditeljskim izdržavanjem kazne zatvora nastaje pod tzv. efektom mrežkanja (engl. *ripple effect*) odnosno, širenja učinaka kaznenog djela od pojedinca prema van, poput valova na vodi, čime roditeljsko počinjenje kaznenog djela ima utjecaj na odgojno-obrazovni sustav i odgojno-obrazovne potrebe djeteta. Stoga je ovaj priručnik doprinos boljemu razumijevanju potreba djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom s posebnim naglaskom na podršku u odgojno-obrazovnom sustavu, u kojemu djeca provode najviše svojeg vremena i koji oblikuje njihove slike o svijetu, drugima i sebi samima.

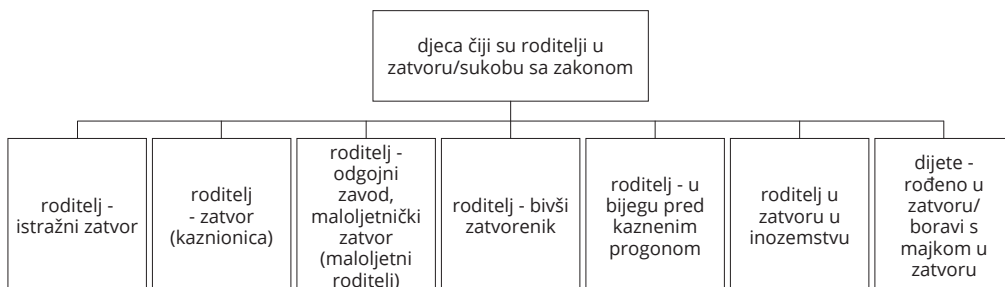
UVOD

E. (8 g.): „Teta, jel' ti smijem nešto reći?
Moj tata je u zatvoru, al' ja mislim da to nije istina.
Jel' mi ti možeš saznati jel' on stvarno u zatvoru?
Pitao sam baku, rekla mi je da zašutim.
Mama je bolesna i nije kod kuće (majka ovisnica, op.a.)
Jel' mi možeš nabaviti broj telefona da ga malo nazovem?“

Sintagma „djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom“ obuhvaća različite skupine djece: djecu čiji su roditelji u zatvoru (istražnom zatvoru ili izdržavanju kazne zatvora do 6 mjeseci), djecu čiji su roditelji u kaznionicama na izdržavanju kazne zatvora dulje od 6 mjeseci, odgojnim zavodima za maloljetnike (maloljetni roditelji) ili u Centru za dijagnostiku (Zatvor u Zagrebu/Remetinec), zatim na roditelje – osumnjičeničke i/ili roditelje u bijegu od kaznenog progona, djecu bivših zatvorenika i djecu koja su rođena u zatvoru i/ili žive s majkom u zatvoru do navršene treće godine života. Potonje se odnosi na djecu čije su majke u trenutku počinjenja djela koja im se stavljaju na teret bile trudne te su tijekom zatvorske kazne rodile djecu i koja su s njima boravila u zatvoru¹. Prema posljednjem Izvješću o stanju i radu kaznionica, zatvora, odgojnih zavoda i centara za 2022. godinu (Vlada Republike Hrvatske, 2024) tijekom 2022. godine ukupno je 12 826 zatvorenika bilo smješteno u zatvorski sustav. Od toga 5 127 punoljetnih osoba izdržava kaznu zatvora izrečenu u kaznenom postupku, 374 osoba izdržava kaznu u prekršajnom ili drugom sudskom postupku, 1 415 osoba je prekršajno zadržana, 22 maloljetnika je u maloljetničkom zatvoru, 74 je maloljetnih počinitelja kaznenih djela koji su smješteni u odgojnom zavodu, 5 651 osoba ima mjere istražnog zatvora, dok 118 osoba ima izrečenu kaznu zatvora kojom je zamijenjena izrečena novčana kazna. S obzirom na migracije, a u odnosu na informacije s terena, postoje djeca čiji su roditelji zatvoreni zbog počinjenja kaznenih djela u stranim državama,

1 Prema čl. 119. st. 2. Zakona o izvršavanju kazne zatvora (NN 14/21), majka se, nakon poroda, smješta s djetetom na Odjel za smještaj majke s djetetom kaznionice gdje, u pravilu, ostaje do navršene treće godine djetetova života.

što nije obuhvaćeno statističkim pokazateljima u Republici Hrvatskoj. Prema istome izvješću, tijekom 2022. ostvarene su 4 874 (fizičke) posjete maloljetne djece roditeljima koji su u zatvoru, od čega je 4 590 posjeta očevima i 284 posjeta majkama te 159 produženih posjeta i 236 izvanredne posjete maloljetne djece koje su odobrene zbog kronološke dobi djece, loših materijalnih prilika u obitelji, udaljenost od kaznenog tijela, nemogućnosti prijevoza i sl. (ibid.), što ukazuje kako postoji značajan broj djece kojoj je potrebna podrška u održavanju veza s roditeljem koji je u zatvoru.

Slikovni prikaz 1. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom

Svaka od navedenih skupina pred djecu stavlja različite izazove. Primjerice, roditelju koji je u *istražnom zatvoru* ne mora biti dokazano djelo koje mu se stavlja na teret, no posljedice koje pritom nastanu ostaju dulje vremena, moguće i trajno (mogući gubitak posla, ugleda ili odnosa s okolinom). Roditelj koji je na *izvršenju kazne zatvora* za dijete može imati različite reperkusije, ovisno o činjenici je li roditelj zatvoren zbog djela na štetu djeteta i obitelji ili je zatvoren zbog počinjenja kaznenog djela izvan kruga obitelji. Također, duljina kazne i prethodni odnosi s roditeljem uvelike utječe na djetetove kapacitete nošenja sa situacijom. *Maloljetni roditelji* u kontekstu zatvorskog i odgojno-obrazovnog sustava kod nas su zanemareno područje te u potpunosti izostaju istraživanja koja bi se bavila njihovim potrebama i potrebama njihove djece. Među maloljetnicima (oba spola), najviše je onih s nezavršenom osnovnom školom (37,78%), zatim sa završenom osnovnom školom (26,67%), iza čega slijede maloljetnici s nezavršenom srednjom ili obrtničkom školom (15,56%) te maloljetnici sa završenom srednjom ili obrtničkom školom (4,44%). (Vlada Republike Hrvatske, 2024). Dok 8,89% maloljetnika ima završen program osposobljavanja, bez školske naobrazbe je 4,44% maloljetnika, a 2,22% maloljetnika ne zna pisati ni čitati (ibid.). *Roditelj - bivši zatvorenik* i njegova obitelj susreću se s mnogim problemima o kojima se javno ne govori. U našem društvu propisano je da osobe nakon izdržavanja kazne zatvora pod određenim uvjetima i nakon protoka određenog vremenskog roka imaju pravo biti

rehabilitirane, odnosno nitko im ne smije predbaciti ranije počinjeno kazneno djelo². No, stvarno stanje je drugačije. Posljedice zatvora ostaju doživotno. Prema podacima Udruge socijalno marginaliziranih MAGNI Osijek, koji su ustupljeni na korištenje, jedan od značajnih problema bivših zatvorenika, posebice onih koji su imali dulje zatvorske kazne radi djela na štetu drugih osoba (npr. protiv života i tijela, protiv spolne slobode, protiv braka, obitelji i djece i dr.) jesu ovrhe. Odnosno, odštete koje zatvorenici moraju vraćati nakon izvršenja kazne zatvora. Pred obitelji to stavlja dodatni teret, ponajprije materijalni. Ako su zatvorenici starije osobe (stariji od 60 godina), postoji problem njihove skrbi i smještanja u domove za starije i nemoćne, kojih nema dovoljno ili su preskupi, a jedan dio i odbija primiti bivše zatvorenike na skrb. Praksa provođenja ovrhe (bivših) zatvorenika radi namirivanja troškova postupka, odštete ili drugih financijskih potraživanja države ili oštećenika/žrtve izravno šteti obitelji, o čemu bi se u budućnosti valjalo povesti računa. Ovakvi postupci dvaput kažnjavaju zatvorenika, a njegovu obitelj dovode u nezavidnu poziciju i u više generacija³. *Roditelj u bijegu pred zakonom* izuzetno je stresna situacija za dijete. Često roditelj „nestaje“ naglo, prekida se komunikacija s djetetom, a postupci koji se provode tijekom pravosudnog postupka (izvidi i istraživanje), posebno pri hitnim dokaznim radnjama kao što su pretraga doma i drugih prostorija ili pri posebnim dokaznim radnjama kao što su tehničko snimanje, nadzor i praćenje, mogu biti izrazito stresni događaji i izazvati dugoročne negativne posljedice po djetetov razvoj. Jedan od primjera daje Udruga socijalno marginaliziranih MAGNI (2022): otac je došao u posjet na vikend, obitelji kazuje da se vraća u zatvor, no tamo se ne pojavljuje. Policija dolazi u obitelj i ispituje majku djeteta dobi 5 godina, pred djetetom, nenajavljeno. Djevojčica je uznemirena i povjerava se u udruzi kako se boji da će ostati i bez majke. *Roditelj – zatvorenik u inozemstvu* neistražen je fenomen. Prema podacima ustupljenima na korištenje (MAGNI, 2022) zatvorske kazne bilježe se u Njemačkoj i Austriji, a roditelji koji su lišeni slobode prosječno imaju dvoje djece. Kao najveći problem djece čiji su roditelji zatvoreni izvan Republike Hrvatske, navode nemogućnost posjete i neredovitost telefonskih poziva. Pretpostavlja se kako zatvorenika s hrvatskim državljanstvom ima i u drugim zemljama (Irska, Mađarska itd.), ali ne postoje statistički podaci o tome. Osim što državljani Republike Hrvatske mogu izdržavati kaznu zatvora u inozemstvu i u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske postoje *strani državljani*. Trenutačno se u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske nalazi 423 zatvorenika – strana državljanina (Vlada Republike Hrvatske, 2024), a podaci o njihovom obiteljskom statusu nisu javno dostupni. *Djeca rođena*

2 Prema čl. 18.-21. Zakon o pravnim posljedicama osude, kaznenoj evidenciji i rehabilitaciji (NN 143/12, NN 105/15, NN 32/17, 53/22) ima pravo pod određenim uvjetima i nakon određenog vremena „smatrati se osobom koja nije počinila kazneno djelo“, odnosno nastupa rehabilitacija.

3 Ž. (35 g.): „Otac je izgubio sud. Završio je u zatvoru i sve nastale troškove spora moramo nadoknaditi. A odakle? Mama je u mirovini, ja ne radim. Bojim se da će nas ovršiti i uzeti nam kuću. A mi nemamo nikakve veze s tim.“

u zatvoru su skupina djece čije majke su u trenutku izdržavanja kazne zatvora bile trudne. Zakon o izvršavanju kazne zatvora (NN 14/21) čl. 119, st. 2 navodi kako se trudnicu šest tjedana prije poroda smješta u odjel za smještaj roditelja, a na prijedlog liječnika i prije navedenog roka. Nakon poroda majka s djetetom smješta se u odjel za smještaj majke s djetetom, gdje u pravilu ostaje do navršene treće godine života djeteta. Takav odjel u Republici Hrvatskoj postoji u Kaznionici u Požegi. Dijete ostaje uz majku ako je to prema procjeni nadležnog centra za socijalnu skrb u najboljem interesu djeteta, do djetetove navršene treće godine života djeteta, iznimno do isteka kazne zatvora ako preostali dio kazne nije dulji od šest mjeseci, a nakon toga centar za socijalnu skrb poduzima potrebne mjere iz svoje nadležnosti. Zakonom je osigurano da tijekom boravka djeteta uz majku zatvorenicu dijete ima pravo boraviti u predškolskoj ustanovi izvan kaznionice, odnosno zatvora. To znači da se u dječji vrtić, točnije jaslice, može uključiti dijete koje živi – u zatvoru. Tijekom 2022. godine na Odjelu za roditelje u Kaznionici u Požegi s majkama je boravilo petero djece u dobi do 3 godine (Vlada Republike Hrvatske, 2024).

Vidljivo je kako sintagma „djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom“ poput kišobrana pokriva različite skupine djece, pri čemu je svima zajednička stigma koju doživljavaju u svojoj neposrednoj okolini. Iako prisutna, stigmatizacija djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom nije dovoljno istražen fenomen i tek poneki autori u nas (Gabelica Šupljika, Romstein, Gabelica Šupljika, 2018; Romstein i Gabelica Šupljika, 2018; Romstein, 2021; Romstein, 2022) u svojim radovima javno ukazuju na ovu pojavu i zagovaraju destigmatizaciju kroz primjereno informiranje javnosti, posebice odgojno-obrazovnih stručnjaka i akademske zajednice. Stigmatizacija može imati duboke i ozbiljne posljedice na razvoj djece i kvalitetu njihovog života, no prije nego o njima bude govora, riješite kratki kviz.

U nastavku je tablica s tvrdnjama koje trebate procijeniti kao točne ili netočne. Nakon toga slijedi interpretacija.

Tablica 1. *Tvrdnje o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom*

	Tvrdnja	Procjena	
1	Postoji statistička povezanost između roditeljskog izvršenja kazne zatvora i djetetovih loših ocjena.	Točno	Netočno
2	Postoji statistička povezanost između roditeljskog izvršenja kazne zatvora i djetetovog neredovitog izvršavanja školskih obveza.	Točno	Netočno
3	Postoji statistička povezanost između roditeljskog izvršenja kazne zatvora i smještanja djece u domove za odgoj djece i mladih.	Točno	Netočno
4	Postoji statistička povezanost između roditeljskog izvršenja kazne zatvora i agresivnog ponašanja djeteta u školi.	Točno	Netočno
5	Postoji statistička povezanost između roditeljskog izvršenja kazne zatvora i prekidanja školovanja (napuštanja obrazovanja).	Točno	Netočno

U statističkom smislu svi odgovori su – točni, no valjalo bi kritički propitati koji su stvarni uzorci ovim pojavama. Neka prethodna istraživanja (Farrington i sur., 2016; Huyn-Hohnbaum, Bussel i Lee, 2015; Murray i Murray, 2010) potvrdila su ove tvrdnje, no autori koji su objavili ove rezultate nisu objasnili moguće uzroke. Kao glavne uzroke djetetovih loših ocjena i neredovitog izvršavanja obveza, Haskins i Jacobsen (2017) navode izostanak roditeljske podrške i uključivanja roditelja u obrazovanje svoje djece. Odnosno, roditelji koji su u zatvoru nemaju prilike uključivati se u obrazovanje svoje djece, što može doprinijeti lošim ocjenama i neizvršavanjem školskih obveza. Ako se uzme u obzir duljina kazne, ona također može utjecati na razinu podrške: trenutačno najveći broj zatvorenika izdržava kaznu zatvora u trajanju od 1 do 3 godine (31,50%), zatim kaznu od 6 mjeseci do godine dana (28,38%), iza čega slijede kazne dulje od 10 godina (9,04%) i kazne od tri do pet godina (8,94%) (Vlada Republike Hrvatske, 2024). To znači da je gotovo polovica svih zatvorenika na izdržavanju višegodišnjih kazni zatvora. Također, sami zatvorenici imaju nisku razinu formalnog obrazovanja, što može utjecati na podršku u akademskom smislu. Prema statističkim pokazateljima tek 5,22% zatvorenika ima visokoškolsko obrazovanje (Vlada Republike Hrvatske, 2024). Najveći broj zatvorenika ima završenu srednju školu (55,53%), a 13,46% zatvorenika nije završilo svoje obrazovanje (ibid.). Nisku razinu obrazovanja u zatvorskoj populaciji u Nizozemskoj bilježe autori Reef, Nieuwbeerta i Dirkwager (2015) koji pronalaze kako 22% zatvorenika nema završenu niti jednu razinu obrazovanja, a samo 10% ima završenu osnovnu školu. Implikacije su, prema mišljenju autora, dvostruke – roditelji

se ne mogu kvalitetno uključiti u obrazovanje svoje djece i postavljaju niže zahtjeve u odnosu na djecu (ibid.) što kumulativno vodi u niže razine obrazovanja djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Posebno zabrinjava podatak da u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske postoje zatvorenici koji ne poznaju osnovne računske operacije, ne znaju čitati ni pisati ili nemaju završenu osnovnu školu. Tih je zatvorenika tijekom 2022. godine u zatvorskom sustavu Republike Hrvatske bilo 10,69% (Vlada Republike Hrvatske, 2024). Izostanak monitoringa djece može se i interpretirati i kroz još jedan pridruženi fenomen, a to su tzv. odsutne majke (majke koje boluju od depresije ili drugih psihičkih oboljenja ili majke koje su prezaposlene). Podaci s terena (MAGNI, 2022) pokazuju kako jedan dio majki, uslijed loše kvalitete života imaju psihičke probleme, što doprinosi lošijoj kvaliteti skrbi za djecu. Prezaposlene majke, uslijed loše financijske situacije, rade više poslova ili teže fizičke poslove koji su slabo plaćeni, što rezultira i manjom podrškom majke, ne samo oca. I napuštanje obrazovanja je na određeni način povezan s ovom pojavom. Statistički je potvrđeno kako djeca zatvorenika češće od vršnjaka napuštaju formalno obrazovanje (Huyn-Hohnbaum, Bussel i Lee, 2015), a pravi razlog tomu je zaposlenje i želja mladih da financijski doprinesu svojim obiteljima (Miller i Barnes, 2015). No, izlazak na tržište rada bez formalnih kompetencija vodi u zaposlenje na težim, fizičkim i slabije plaćenim poslovima, čime se zatvara krug siromaštva i jačaju rizici za počinjenje kaznenih djela. Shaw (2019) pronalazi kako su djeca zatvorenika češće od vršnjaka nesretna u školi, ponajprije jer imaju snižen akademski uspjeh i slabu podršku unutar odgojno-obrazovnog sustava. S obzirom na to da počinitelji kaznenih djela najčešće dolaze iz nepovoljnih socio-ekonomskih uvjeta (ibid.) odgojno-obrazovne ustanove imaju iznimno veliku važnost jer mogu doprinijeti prekidanju začaranog kruga siromaštva i destigmatizaciji djece.

Uz stigmatizaciju, usko se vežu dvije pojave, a to je pojava agresivnog ponašanja u školi i rizik od delinkventnog ponašanja. Statistički je potvrđeno kako su djeca zatvorenika češće od vršnjaka agresivna u školi (Murray i Murray, 2010) te da češće od vršnjaka bivaju smještena u ustanove za odgoj djece i mladeži, odnosno češće manifestiraju delinkventna ponašanja (Farrington i sur., 2016). Proučavajući ove pojave, Schlafer i Poehlmann (2017) ukazuju kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom svakodnevno izložena stigmatizaciji i izrugivanju vršnjaka te se manifestirana agresija može tumačiti i kao odgovor djece na vršnjačka zlostavljanja, o čemu bi trebalo razgovarati s djecom. Stoga su djeca u velikom riziku da doista i počnu manifestirati delinkventna ponašanja jer odrasli ne pokazuju dovoljnu osjetljivost za situaciju u kojoj se dijete nalazi. Prateći rad suda za maloljetničku delinkvenciju, Rodrigez, Smith i Zatz (2019) pronalaze kako su djeca zatvorenika u većem riziku od izricanja odgojne mjere i smještanja u ustanove za odgoj, od njihovih vršnjaka, za isto počinjeno djelo. Razloge tomu vide u dostupnim socijalnim anamnezama u kojima je vidljivo da su roditelji

(bivši) zatvorenici, što, prema njihovom tumačenju, doprinosi odluci suda (ibid.). Da su djeca zatvorenika u većem riziku od izricanja mjere maloljetničkog pritvora pronalaze i autori Reef, Nieuwbeerta i Dirkzwager (2015) koji tvrde kako su djeca zatvorenika četiri puta više zastupljena populacija u maloljetničkim zatvorima, od ostale populacije maloljetnih počinitelja kaznenih djela. Ovi autori problem vide u međugeneracijskom prenošenju komunikacijskih strategija i teškoćama mentalnog zdravlja djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, a ne samom činjenicom da je roditelj u zatvoru (ibid.). Wilderman i sur. (2018) ukazuju kako je moguće da uz roditeljsko izdržavanje kazne zatvora dijete završi u izvanobiteljskom smještaju (udomiteljskoj obitelji ili ustanovi za djecu bez adekvatne roditeljske skrbi)⁴, što čini situaciju posebno složenom i izazovnom za odgojno-obrazovne djelatnike.

Iz navedenog je vidljivo kako stigma ima višestruke učinke na dijete čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom. Stigma reducira mrežu podrške i doprinosi isključivanju djeteta iz relacija u proksimalnom okruženju. Time se jačaju rizici za nepoželjna ponašanja. Moguća je pojava agresivnog i destruktivnog ponašanja, a u slučaju produljenog trajanja ovih ponašanja javljaju se rizici za delinkventna ponašanja i počinjenje kaznenih djela. Više autora govori o ovom začaranom krugu (Lee, Fang i Luo, 2013; Foster i Hagan, 2015; Cochran, Siennick i Mears, 2018; Johnston i Sullivan, 2017), a autori Arditti i Savla (2013) ističu kako je stigma za dijete kontinuirana trauma i ponavljajući stresor. Ako se uvaži tvrdnja autora Millera i Barnes (2015) kako značajan dio problema u životima djece jesu socio-ekonomski uvjeti u kojima odrastaju, a ne roditeljeva kazna zatvora *per se*, tada je jasno da je jedna od zadaća društva osiguravanje adekvatnih socijalnih resursa, uključujući i odgoj i obrazovanje. Lynn (2017) smatra kako odgojno-obrazovne ustanove mogu biti pokretači promjene za djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom jer djeca većinu vremena provode u ovim ustanovama i dolaze u svakodnevne kontakte s cijelim nizom stručnjaka koji se mogu povezati i činiti mrežu podrške te svojim postupcima jačati otpornost djeteta. S obzirom na to da su odgojno-obrazovne ustanove za djecu „ključna mjesta podrške“ (Gabelica Šupljika, 2017, 15) stavovi i ponašanja odgojitelja, učitelja, nastavnika i stručnih suradnika važni su čimbenici (de)stigmatizacije djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Dok djeci čiji su roditelji otputovali ili umrli zajednica pruža podršku, u slučaju roditeljskog izdržavanja kazne zatvora podrška zajednice izostaje (Stanić i Krpan, 2020) zbog čega je važno promisliti o pravima djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom na primjerenu podršku, uključujući podršku odgojno-obrazovnog sustava.

4 B. (48 g.): „Moj je otac bio u zatvoru, mama nas je ostavila. Živjeli smo s bakom. Ona nam je bila i majka i otac.“

1. Međunarodne smjernice i preporuke

P. (70 g.): „Moj otac je bio politički zatvorenik. Morali smo šutjeti o tome, a on nikada nije pričao o tome. Umro je, a da nikad nismo saznali što je bilo. Mislim da mu je bilo teško, a možda nije trebalo tako biti.“

Oduvijek je bilo djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, no tek unazad 15 godina nešto više se govori o njihovim potrebama i potrebi da ih se zaštiti od neprimjerenih postupaka okoline te se pojavljuju smjernice i preporuke za zaštitu njihova dostojanstva.

Prava djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom mogu se tumačiti u skladu s Konvencijom o pravima djeteta (UN, 1989) u kojoj se navodi kako dijete ima pravo na:

- ▶ nediskriminaciju i zaštitu od svih oblika diskriminacije usmjerene na dijete, njegove roditelje ili zakonske skrbnike (čl. 2.),
- ▶ zaštitu njegovih najboljih interesa u svim akcijama koje se poduzimaju u vezi s djetetom (čl. 3.),
- ▶ zajednički život s roditeljima, osim kada je odvajanje od roditelja potrebno radi ostvarivanja najboljeg interesa djeteta (čl. 9., st. 1.)
- ▶ redovito održavanje odnosa s roditeljima, ako je od njih odvojeno, ako se time ne ugrožava dobrobit djeteta (čl. 9., st. 3.) te
- ▶ izražavanje mišljenja i saslušanje te uvažavanje u svim postupcima koji se odnose na njega, uključujući sudbene i upravne postupke, izravno ili preko posrednika ili odgovarajuće službe (čl. 12.).

Vijeće Europe 2018. godine donosi Preporuke CM/Rec(2018)5 punim nazivom: Preporuka Odbora ministara državama članicama o djeci roditelja zatvorenika⁵

5 Neslužbeni prijevod na hrvatski jezik dostupan je na poveznici: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680920197

u kojemu stoji kako roditeljsko izdržavanje kazne zatvora može imati dugoročne posljedice na djetetovu dobrobit i razvoj. U ovom dokumentu opisano je sedam područja podrške za djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. To su: temeljni principi dječje dobrobiti, postupanja u slučaju uhićenja roditelja, uvjeti u zatvoru, edukacija profesionalaca koji dolaze u kontakt s djetetom čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom, monitoring, poticanje istraživanja i znanstveno utemeljene prakse u skladu s konceptom djetetove dobrobiti i rad s javnošću i medijima. Temeljni principi dječje dobrobiti odnose se na stvaranje zakonskih okvira i prakse kojom se štite djetetova prava, dostojanstvo i interesi. Dio postupanja u slučaju uhićenja roditelja odnosi se na postupanje pravosudnih tijela i preporuke su da se uhićenje ne izvršava pred djecom, ako je to moguće. Preporuke za uvjete u zatvoru odnose se na procedure ulaska djeteta u zatvor (npr. pretraživanje) i boravka s roditeljem za vrijeme posjeta. Unazad više od 10 godina djeca se ne pregledavaju kod ulaska u zatvor, već se treba pregledati zatvorenik nakon posjete tj. prije povratka u ćeliju. No, ova praksa nije svugdje u potpunosti zaživjela već se djecu i dalje pregledava prije posjete⁶. Također, od zatvorskog sustava se očekuje da prostor za posjete djece bude u najvećoj mogućoj mjeri prilagođen djeci (namještaj, sadržaji, uređenje i dr.), što je u nekim hrvatskim zatvorima uspješno riješeno. Od profesionalaca koji dolaze u susret s djecom, a to su u prvome redu pravosudni policajci i socijalni radnici, očekuje se pohađanje dodatnih edukacija kako bi se primjereno ponašali i komunicirali s djecom. Monitoring se odnosi na kontinuirano praćenje rada različitih sustava u kojima se nalaze djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Poticanje istraživanja i znanstveno utemeljene prakse u skladu s konceptom djetetove dobrobiti sve više postaje područje koje je potrebno jačati, ponajprije jer je zatvorski sustav napravio značajne iskorake prema primjerenoj praksi u odnosu na djecu zatvorenika, dok se ostali sustavi i ukupni socijalni uvjeti ne mijenjaju. Znanstveno utemeljena praksa posebno je bitna za odgojno-obrazovni sustav jer u njemu djeca borave značajan dio svojeg odrastanja. Naposljetku, preporuke za medije i javnost su da se ne teži senzacionalizmu, već da se sačuva dostojanstvo djeteta i obitelji, što je posebno važno kada je dijete ujedno i žrtva.

6 I. (14 g.): „Došli smo u posjet tati. Morali smo dugo čekati jer su nas sve redom „pretresali“. Jedna je žena došla u posjet s malim djetetom. Pravosudna policajka je skidala djetetu pelene prije nego su ušli u prostor za posjete. Kada sam ja došao na red pregledala me od glave do pete, morao sam skinuti cipele. Pregledala je cipele, prepipala sve redom, čak i donove a onda je moju sestru pregledala s tim istim rukavicama s kojima je pregledavala moje cipele. Ništa nam nije govorila i bila je namrgođena. Znam da je gužva i da tako moraju ali bilo mi je neugodno i mislim da bi nas djecu trebali pregledati s više poštovanja jer mi nismo ništa krivi.“

Prema Preporukama CM/Rec (2018)5 (Vijeće Europe, 2018) osnovna načela u radu s djecom čiji su roditelji u zatvoru su sljedeća:

- ▶ u svim pitanjima koja se odnose na djecu, prava djece i njihovi najbolji interesi trebaju imati prednost, držeći na umu kako djeca nisu počinila nikakav zločin i ne smije se s njima postupati kao da su u sukobu sa zakonom zbog postupaka ili navodnih postupaka njihovih roditelja,
- ▶ svoj je djeci, bez diskriminacije i bez obzira na pravni status njihovih roditelja, zajamčeno uživanje svih prava obuhvaćenih Konvencijom Ujedinjenih Naroda o pravima djeteta, uključujući pravo na zaštitu njihovih najboljih interesa, pravo na razvoj, pravo na uvažavanje njihovog mišljenja i pravo na održavanje osobnih odnosa i redoviti izravni kontakt sa svojim roditeljima,
- ▶ nužno je štititi djetetovo pravo na emocionalan i trajan odnos, kao i potrebu za takvim odnosom, sa svojim roditeljem zatvorenikom koji ima dužnost i pravo ostvarivati svoju roditeljsku ulogu i pozitivna iskustva za svoju djecu,
- ▶ djeci, obitelji, odnosu dijete-roditelj, uključujući i ulogu roditelja zatvorenika u tome odnosu, potrebna je podrška prije, u vrijeme i nakon boravka u zatvoru. Sve intervencije i mjere podrške djeci zatvorenika i njihovom odnosu s roditeljem koji je u zatvoru trebaju biti takve da ne stvaraju nikakvu stigmatu ni diskriminaciju,
- ▶ za prevladavanje predrasuda i diskriminacije koje nastaju uslijed pritvora ili zatvorske kazne roditelja nužni su podizanje svijesti, promjena kulture i socijalna integracija.

Odbor za prava djeteta iz lipnja 2022. godine (UN, 2022) donio je zasebnu preporuku za djecu čiji su roditelji u zatvoru: u preporuci br. 29. nazvanoj Djeca zatvorenih roditelja Odbor preporučuje osiguravanje osobnih odnosa djece i roditelja u zatvoru, uključujući redovite posjete i pružanje adekvatnih usluga i podrške skrbnicima djece dok su roditelji u zatvoru. Važan je još jedan europski dokument – Strategija Vijeća Europe o pravima djeteta 2022. – 2027. (Europska Komisija, 2021) u kojoj se naglašava potrebu za stvaranjem politike i prakse poštovanja prava djece čiji su roditelji u zatvoru. To znači kako bi svaka država članica trebala ulagati aktivne napore u destigmatizaciju i socijalnu inkluziju djece čiji su roditelji u zatvoru. Time je proširen okvir i profesionalnih obveza svih pojedinaca koji izravno rade s djecom na mjestima gdje se djeca nalaze, a odgojno-obrazovni sustav to svakako jest. Ovaj pomak nastao je zahvaljujući aktivnom zalaganju skupine eksperata iz ureda Pravobraniteljice za djecu RH koja je prepoznala skupinu djece čiji su roditelji u zatvoru kao osjetljivu socijalnu skupinu kojoj je potrebna dodatna podrška i zaštita.

Loucks (2019) navodi primjer organizacije Families Outside koja je svoju podršku organizirala u tri područja: (1) izravna podrška obiteljima: osiguravanje izravne podrške nalicu mjesta ili putem telefonske linije, (2) stručno usavršavanje ključnih profesionalaca: socijalnih radnika, zaposlenika u sustavu pravosuđa i policije, zdravstvenih djelatnika, odgojno-obrazovnih djelatnika, studenata i drugih zainteresiranih skupina i (3) razvoj politika i praksa uklanjanja postojećih barijera i uvođenje promjena u postojeće stanje. Kao misao vodilju, autorica Loucks (2019) navodi uklanjanje barijera koje se stvaraju pod teretom stigme, što je jedan od najvećih problema s kojima se susreću djeca i obitelji zatvorenika.

Iz navedenoga je vidljivo kako je naglasak na sprječavanju stigmatizacije i reduciranju posljedica stigme. Pritom su dane opće preporuke, a izostaju detaljnije smjernice za djelovanje u tom smjeru, posebice u kontekstu odgojno-obrazovnog sustava. Od odgojno-obrazovnog sustava se očekuje da omogući roditelju zatvoreniku sudjelovanje u brizi od djetetu, odlučivanje o tome, osim u slučajevima kada to nije u najboljem interesu djeteta (smjernica 27) te da se umreži s ostalim ustanovama i agencijama, sa svrhom zaštite djetetovih prava (smjernica 45).

Drugim riječima, od odgojno-obrazovnog sustava se očekuje:

- ▶ reduciranje stigme i podizanje svijesti svih dionika (djece, roditelja, stručnjaka, šire javnosti i dr.) o potrebi mijenjanja socijalne paradigme
- ▶ poticanje inkluzije
- ▶ podržavanje održavanja odnosa s roditeljem koji je u zatvoru
- ▶ ostvarivanje suradnje s roditeljem koji je u zatvoru (kada je to na djetetovu stvarnu korist) te
- ▶ umrežavanje i suradnja s drugim ustanovama.

Ovo su opće smjernice koje svaka država članica može dodatno razraditi u skladu sa svojom zakonskom regulativom i društvenim aspektima. Za sada Republika Hrvatska nema razrađene smjernice o djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom u kontekstu odgojno-obrazovnog sustava pa je ovo izdanje doprinos pokretanju socijalnih akcija u tom smjeru.

2. Što znanost zagovara? Kritički pristup znanstvenim istraživanjima o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom

I. (nastavnica u srednjoj školi, 15 godina radnog iskustva):
„Čitala sam o toj djeci. Nema tu baš pomoći.
Prije ili kasnije će završiti kao njihovi roditelji.“

U posljednjih 15 godina značajan je porast literature koja se bavi djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Posebno je ova tema zastupljena u časopisima koji se objavljuju u Ujedinjenom Kraljevstvu i Sjedinjenim Američkim Državama, no opća je pojava da i ostatak svijeta počinje pratiti ovu tematiku. U člancima koji su objavljeni u visoko-citiranim časopisima dominiraju istraživanja kojima su obuhvaćeni prediktori, tj. orijentacija prema međugeneracijskoj transmisiji socijalne patologije (Romstein, Franjić-Nađ i Gabelica Šupljika, 2018). Ova istraživanja, uglavnom, su provodili znanstvenici s područja kriminologije i psihijatrije (ibid.), a malo se u istraživanjima uključuju znanstvenici s područja odgoja i obrazovanja. Istraživanja kojima se dovodi u vezu roditeljsko izvršavanje kazne zatvora s različitim varijablama poput napuštanja obrazovanja, uspjeha u školi, nepoželjnim ponašanjima i sl. temeljeni su na velikom broju sudionika, strukturiranim i standardiziranim testovima i statističkim izračunima (Romstein, 2021), no izostaje širi kontekst razumijevanju problema s kojima se djeca susreću, posebice kulturnih i socio-ekonomskih uvjeta u kojima dijete odrasta.

Prilično malo se, s aspekta znanosti, zna o kontekstualnim čimbenicima kao što su siromaštvo, socijalna mreža podrške i vršnjačkoj podršci djeci, već se istraživači orijentiraju prema pseudo-kauzalnim učincima zatvora, što generira biološki determinizam – teoriji u kojoj se ponašanje pojedinca tumači kao rezultat nasljednih čimbenika (Romstein, Franjić-Nađ, Gabelica Šupljika, 2018). Biološki determinizam vidi djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom kao ovisnike o opojnim sredstvima, zlostavljače i buduće zatvorenike, bez propitivanja prisutnosti primjerene podrške, koja često u potpunosti izostaje (ibid.). U istraživanjima koja su bazirana na biološkom

determinizmu i koja ga implicitno zagovaraju, prisutni su veliki uzorci s kvantitativnom statistikom. U svojim deklarativnim preporukama, ova istraživanja promiču prevenciju problema u ponašanju, a uloga škole je reducirana na monitoring i rano prepoznavanje problema u ponašanju (Romstein i Gabelica Šupljika, 2018). Takva istraživanja štetna su na više razina. Osim distorzirane slike populacije djece zatvorenika, ova istraživanja štete i znanosti, posebice odgojno-obrazovnim znanostima. Naime, studenti koji dolaze u priliku čitati ova istraživanja stječu krive predodžbe o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom i s tim predodžbama ulaze u odgojno-obrazovni sustav. Stoga bi akademska zajednica trebala propitati što želi postići istraživanjima – bolje razumijevanje potreba određene populacije i poboljšanje kvalitete njihova života ili jednokratni uspjeh u formi objave znanstvenog rada u visoko citiranom časopisu?

Ipak, pod utjecajem zagovaračkih aktivnosti i jačanja svijesti društva o potrebama i pravima djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, sve su češća istraživanja koja se bave kontekstualnim čimbenicima i kvalitetom života djece (Romstein, Franjić-Nadž, Gabelica Šupljika, 2018). Ova perspektiva uzima u obzir različite socijalne čimbenike koji utječu na određene pojave te ih kritički propituje. Romstein, Franjić-Nadž i Gabelica Šupljika (2018) istraživačke perspektive o djeci zatvorenika dijele u dvije skupine: (1) redukcionistička perspektiva ili biološki determinizam i (2) perspektiva kontekstualnih utjecaja/kontekstualna perspektiva. Redukcionistička perspektiva ili biološki determinizam implicitno je prisutan u istraživanjima s velikim brojem sudionika, izrazitom kvantitativnom metodologijom i statističkim obradama. Ovakva istraživanja najčešće se nalaze u okvirima kriminologije i kriminalistike, a cilj im je predikcija i prevencija kriminalnih ponašanja i maloljetničke delinkvencije te poboljšanje uvjeta i kvalitete penološkog sustava. U svojoj osnovi, ovakva istraživanja doprinose kvaliteti života pojedinca u smislu uvođenja promjena u penološki sustav i sustav prevencije, tj. za izravno za počinitelja, dok je malo benefita za djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Druga perspektiva jest perspektiva kontekstualnih utjecaja/ kontekstualna perspektiva u kojoj se djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom vide kao posebno osjetljiva populacija pa se i u istraživanjima s njima pristupa s posebnom senzibilnošću. U ovoj perspektivi naglasak je na istraživanju osobnih iskustava djece, propituju se socijalno-ekonomski aspekti života djeteta i njegove obitelji. Počinjenje kaznenog djela roditelja nije u središtu istraživačevog interesa, već se radovima adresira podrška. Propituju se vrste podrške i daju prijedlozi poboljšanja podrške, uključujući podršku u odgojno-obrazovnom sustavu. Kontekstualna perspektiva vodi računa o kontinuumu života djece na način da se uvažavaju uvjeti u kojima je dijete živjelo prije nego je roditelj lišen slobode, propituju se postupci jurisdikcijskog sustava prema djetetu tijekom procesa protiv roditelja, prate se uvjeti u kojima se odvijaju posjete djeteta i roditelja (ili uvjeti u kojima dijete živi s majkom-zatvorenicom), zagovara se jača socijalna i posebice vršnjačka podrška djeci čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa

zakonom. Dok je u redukcioniističkoj perspektivi/ biološkom determinizmu naglasak na jurisdikcijskom i penološkom kanonu znanja, perspektiva kontekstualnih utjecaja/ kontekstualna perspektiva jača različite znanstvene discipline poput pedijatrije, socijalne medicine, psihijatrije, psihologije, socijalnog rada, kineziologije, sociologije, pedagogije i dr. Unazad nekoliko godina jača propitivanje odgojno-obrazovne podrške djeci zatvorenika, što je svakako potrebno jačati i u sljedećem razdoblju.

Tablica 2. Usporedba karakteristika istraživačkih perspektiva

	PERSPEKTIVA	
	Redukcionistička/ biološki determinizam	Perspektiva kontekstualnih utjecaja/ kontekstualna perspektiva
Istraživačka paradigma	Predikcija	Podrška
Istraživačko područje	Kriminologija i penologija	Odgoj i obrazovanje, sociologija, medicina
Istraživački fokus	Ovisnosti Problemi u ponašanju	Zdravstveni problemi (uključujući kronične bolesti)
Uzorci	Veliki (i do 500 sudionika)	Mali (manji od 50 sudionika)
Metodologija	Kvantitativna	Kvalitativna i kvalitativno-kvantitativna
Metode	Strukturirani i standardizirani testovi Biološki markeri	Intervjui Fokus grupe
Implikacije	Poboljšanje prakse penološkog sustava Rana detekcija i identifikacija rizika	Kvaliteta svih aspekta života Pojedinačeva dobrobit
Podrška	<i>One-size-fits-all</i> Podrška na samo jednoj razini, dominantno korekcijska (zatvorski sustav, psihijatrijski tretman) Okrenutost institucijama	Prilagođena pojedincu Podrška na više razina (škole, izvanškolske ustanove, vršnjačka mreža...) Okrenutost pojedincu i neposrednoj okolini

	PERSPEKTIVA	
	Redukcionistička/ biološki determinizam	Perspektiva kontekstualnih utjecaja/ kontekstualna perspektiva
Uzroci nepovoljnih ishoda	Roditelj-zatvorenik <i>per se</i>	Okolinski (kontekstualni) čimbenici, uključujući stavove okoline i podršku
Roditeljska kazna zatvora	Jednokratni događaj u djetetovom životu	Kontinuirani, socijalni problem
Proklamirani (eksplicitni) cilj	Prevenција zatvaranja u odrasloj dobi Prevenција problema u ponašanju	Prevenција vršnjačkog odbacivanja Poboljšanje kvalitete života, uključujući obrazovanje
Postignuti (stvarni) ishod	Stigma Negativni stavovi okoline Vršnjačko isključivanje Vršnjačko nasilje Međugeneracijska transmisija zatvaranja	Podizanje socijalne svijesti i odgovornosti Vršnjačka podrška Dodatne edukacije odgojno-obrazovnih stručnjaka Održavanje obiteljskih odnosa i/ili njihovo poboljšanje
Očekivani razvojni ishodi/ razvojni učinci	Negativni	Pozitivni

Prilikom proučavanja literature važno je promišljati o uzrocima koji dovode do statističke povezanosti. Postojeća istraživanja, uglavnom, ne spominju ili tek usputno spominju moguće uzroke, no ne bave se njima detaljnije. Koncept akademske izvrsnosti pred znanstvenike stavlja imperativ objavljivanja u visoko-citiranim časopisima koji naglasak stavljaju na velike uzorke, statističko testiranje hipoteza, s potpunim zanemarivanjem posljedica koje pritom mogu nastati za određenu populaciju. U slučaju djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom statističko potvrđivanje postojanja agresivnog ponašanja, delinkvencije, napuštanja obrazovanja itd. čitatelju (a to su najčešće drugi znanstvenici, studenti i stručna javnost) daje lažnu sliku stvarnog stanja. Također, može ojačati nepovoljni položaj djeteta tj. stigmatizaciju djece i otežavanje njihovog povoljnijeg pozicioniranja u odnosima s okolinom. Osoba koja čita znanstvene članke i prati znanstvena istraživanja trebala bi imati dovoljnu bazu znanja o odabranoj tematici

i vještine kritičkog mišljenja. Na taj način može čitati različitu literaturu i promišljati o mogućnostima koje se eksplicitno ili implicitno nude u radovima. Na kraju ove knjige, u popisu literature zvjezdicom (*) su označene publikacije koje adresiraju holistički pristup djetetu tj. koje čitateljima nude znanstvene spoznaje teorijske i/ili empirijske naravi sukladno kontekstualnoj perspektivi.

3. Potrebe djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom – procjene odgojno-obrazovnih stručnjaka

M. (35 g., pedagog):
„Nisam ni znao koliko smo napredovali u ovom području,
ali i koliko još posla imamo, svi zajedno.“

S obzirom na činjenicu da u Republici Hrvatskoj trenutačno više od 15 000 djece ima roditelja u zatvoru, može se očekivati kako jedan dio odgojno-obrazovnih djelatnika u svojim dječjim vrtićima, osnovnim i srednjim školama imaju jedno ili više takve djece. Bourgeba (2017) kazuje kako broj djece u odgojno-obrazovnim ustanovama ovisi o specifičnosti društvenog okruženja u kojemu se ustanova nalazi pa je za očekivati da će u dijelovima države s većom stopom kriminala broj djece zatvorenika biti veći. Odnosno, pretpostavlja se kako će na razini Republike Hrvatske broj djece čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom ovisiti o ukupnoj populaciji djece, stopi kriminaliteta i dostupnosti odgojno-obrazovnih ustanova.

Stavove pedagoških stručnjaka unazad 5 godina u nas prati manja skupina autora (Romstein i Gabelica Šupljika, 2018; Gabelica Šupljika, Romstein i Gabelica Šupljika, 2018; Romstein, 2021; Romstein, 2022). Tako autorica Romstein (2021; 2022) pronalazi kako se stavovi odgojitelja, učitelja, nastavnika i stručnih suradnika pomalo mijenjaju te se, najvjerojatnije uslijed jačanja društvenog aktivizma na tom području, kao i aktivnosti Pravobraniteljice za djecu Republike Hrvatske, načinio pomak prema boljem razumijevanju potreba djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Prethodna istraživanja u nas (Romstein i Gabelica Šupljika, 2018; Gabelica Šupljika, Romstein i Gabelica Šupljika, 2018) otkrivaju kako su odgojno-obrazovni djelatnici eksplicitno okrenuti dobrobiti djece zatvorenika, no preferiraju njihov monitoring radi pravovremenog prepoznavanja problema u ponašanju. Kao najvažniju potrebu djece odgojno-obrazovni djelatnici navode uspješan završetak školovanja i uključivanje u psihološki tretman (ibid.). Odnosno, dominira anticipatorno-korekcijski pristup koji u startu stavlja djecu u nepovoljan položaj i jača stigmatu.

Kako bi se dobio noviji uvid u stavove odgojno-obrazovnih djelatnika, krajem 2022. i početkom 2023. godine provedeno je online ispitivanje putem Google Docs platforme u kojoj je sudjelovalo 300 odgojitelja, učitelja, nastavnika u osnovnim i srednjim školama te stručnih suradnika čiji se rezultati podastiru u nastavku.

3.1. Ciljevi istraživanja

Glavni ciljevi istraživanja bili su dobivanje uvida u strukturu stavova odgojno-obrazovnih djelatnika prema djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom te dobivanje uvida u procjene odgojno-obrazovnih djelatnika o potrebama djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom.

3.2. Metode

3.2.1. Sudionici

Sudionici istraživanja, njih 300, odgojno-obrazovni su djelatnici nastanjeni u Republici Hrvatsko. Ukupno 95,3% žena i 4,7% muškaraca odazvalo se otvorenom pozivu putem društvenih mreža. Prema stručnoj spremi, 32% sudionika ima višu stručnu spremu ili njezin ekvivalent (odgojitelji u dječjim vrtićima), 63,3% ima visoku stručnu spremu ili njezin ekvivalent (učitelji, nastavnici i stručni suradnici u osnovnim i srednjim školama), 2,7% ima završenu srednju školu i pedagoško-psihološku izobrazbu (nastavnici strukovnih predmeta u srednjim školama), a ostali navode više razine obrazovanja (doktor znanosti, magistar znanosti). Do sada 45,3% sudionika nije imalo iskustava s djecom čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom, 47% navodi kako su imali iskustava izravnog rada s djecom zatvorenika, dok 8,3% ne zna ili nije sigurno jesu li se do sada u svojem radu susreli s djecom čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom.

3.2.2. Mjerni instrument

Za potrebe provođenja istraživanja osmišljen je upitnik o stavovima prema djeci čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom, koji je pokazao primjerenu pouzdanost za obradu i interpretaciju (Cronbach alpha .75). Upitnik se sastojao iz tri dijela: u prvome dijelu su sadržana demografska pitanja (spol, razina formalnog obrazovanja, radno mjesto trenutnog zaposlenja, godine radnog iskustva u sustavu odgoja i obrazovanja te postojanje prethodnih iskustava u radu s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, što je prikazano u prethodnom dijelu teksta. Drugi dio se sastojao iz tri subskale: afektivne (11 čestica), ponašajne (11 čestica) i kognitivne (11 čestica) na kojima su sudionici procjenjivali svoje razine slaganja s navedenim tvrdnjama. Treći se dio odnosio na procjenu potreba djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom te je sadržavao mitove i činjenice o djeci koje su ispitanici trebali procijeniti kao točne ili netočne.

3.2.3. Način prikupljanja i obrade podataka

Podaci su prikupljeni krajem 2022. i početkom 2023. godine, putem platforme Google Docs. Poziv za sudjelovanje u istraživanju poslan je putem socijalnih mreža. Online platforma odabrana je u odnosu na nepovoljnu epidemiološku situaciju (COVID-19 i novi val virusnih infekcija, pojava gripe), a željelo se dati priliku i sudjelovanje odgojno-obrazovnim stručnjacima diljem Republike Hrvatske. Za potrebe ovog poglavlja prikupljeni podaci su obrađeni deskriptivnom statistikom.

3.3. Rezultati i interpretacija

Odgojno-obrazovni djelatnici su procjenjivali osobne razine slaganja s tvrdnjama koje su podijeljene u tri subskale: afektivne (11 čestica), ponašajne (11 čestica) i kognitivne (11 čestica). Afekti, ponašanja i kognicija tri su aspekta stava koja utječu na pojedinačne postupke prema određenoj osobi ili socijalnoj skupni. Sudionici su trebali označiti broj koji najbolje pokazuje njihovu osobnu razinu slaganja s navedenim tvrdnjama. Razine slaganja su od 1 do 4, gdje 1 znači „Uopće se ne slažem“, a razina 4 „Slažem se u potpunosti“.

Tablica 3. Subskala afekta

Tvrdnja	Razina slaganja (%)			
	1	2	3	4
1. Nije mi problem primiti dijete čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom u svoju odgojnu skupinu/razred.	1,33	2,66	12,66	83,33
2. Kada je dijete čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom uznemireno i ja sam napet/a.	23	34	29,33	13,66
3. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom kontinuirano su izložena nepravdama.	13	40	37	10
4. Dijete čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom u riziku je da i sam jednoga dana završi u zatvoru.	30,33	35,66	27,33	6,67
5. Djeca pate zbog toga što su im roditelji u zatvoru.	-	7	25,67	67,33
6. Kao pojedinac ne mogu puno pomoći djetetu čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom.	40,33	40	16	3,67
7. Djeca imaju „svoje načine“ nošenja s obiteljskom situacijom.	4,66	25,33	44,67	25,33

Tvrdnja	Razina slaganja (%)			
	1	2	3	4
8. Mogu zamisliti sebe u položaju u kojem se nalazi dijete čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom.	14	26	38	22
9. Djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom potrebno je uvijek „imati na oku“, u svojoj blizini.	28,67	43,67	24,66	3
10. Dijete nije odgovorno za postupke svojih roditelja.	1,33	-	4	94,67
11. Djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom teško je obrazovati i odgajati.	57,67	31,33	11	-

U subskali afekata vidljivo je kako su odgojno-obrazovni stručnjaci okrenuti pozitivnoj percepciji djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Vrlo je ohrabrujuće kako se u velikom broju u potpunosti slažu s tvrdnjom kako im nije problem primiti dijete zatvorenika u svoju odgojnu skupinu ili razred. S tom tvrdnjom se u potpunosti slaže 83,33% sudionika. Izrazito je visoka razina empatije u smislu proživljavanja djetetovih osjećaja uznemirenosti, s čime se djelomično ili u potpunosti slaže gotovo 43% sudionika. Odgojno-obrazovni djelatnici su neodlučni po pitanju doživljava li dijete čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom nepravde – s ovom tvrdnjom se ne slaže 53% sudionika, a 47% se slaže. Iako odgojno-obrazovni djelatnici smatraju kako mogu pomoći djetetu čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom te da djecu zatvorenika nije teško odgajati i obrazovati, važno je ojačati kapacitete odgojno-obrazovnih stručnjaka za rad s djecom zatvorenika. Ponajprije je to potrebno zbog činjenice kako djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom često odrastaju u nepovoljnim socio-ekonomskim uvjetima koji su postojali i prije nego je roditelj lišen slobode. Također, djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, susreću se s cijelim nizom predrasuda i barijera koje im mogu otežavati svakodnevno funkcioniranje, a samim tim i odgoj i obrazovanje. Ovdje bi valjalo pohvaliti procjene sudionika u kojima se ne slažu s tvrdnjom kako je dijete zatvorenika i samo u riziku da jednoga dana završi u zatvoru. Naime, prethodna istraživanja (Reef, Nieuwebeerta i Dirkzwager, 2015; Rodriges, Smith i Zatz, 2019) pokazuju kako je roditelj – zatvorenik jedan od čimbenika rizika, ali ne samo po sebi već zbog predrasuda okoline i neprimjerene, točnije nekritičke prakse socijalnih i pravosudnih tijela u slučajevima maloljetničke delinkvencije. Stoga je važno da odgojno-obrazovni djelatnici njeguju kritički pristup u promišljanjima o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom.

Tablica 4. Subskala ponašanja

Tvrdnja	Razina slaganja (%)			
	1	2	3	4
1. Za poznavanje djetetova razvoja važno je uvažavati okruženje iz kojega ono dolazi.	-	0,33	21	78,66
2. Potrebno je izbjegavati otvoreno pokazivanje emocija pred djetetom čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom.	44,67	34	17,67	3,66
3. Potrebno je jačati vršnjačku podršku djetetu čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom.	0,67	2	20,33	77
4. Važno je doći do što više informacija o roditeljskom počinjenu kaznenog djela, tj. razlogu kazne zatvora.	19,67	35	30	15,33
5. Potrebno je paziti da se tijekom rada s djetetom čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom održi distanca, tj. ne vezati se emocionalno uz dijete.	48	35,67	12,33	4
6. Važno je pomoći djetetu da održi kvalitetne veze s roditeljem koji je u zatvoru/sukobu sa zakonom.	1,33	15	37	46,67
7. U radu s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom ne treba postavljati visoke ciljeve.	63,67	25	9,33	2
8. Rad s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom izuzetno je naporan i neizvjesnog ishoda.	42,33	36,67	18,33	2,67
9. Činjenica da je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom nije bitna pri planiranju i realizaciji odgojno-obrazovnog procesa.	21,67	30,33	25	23
10. Pred drugom djecom ne treba spominjati roditelja koji je u zatvoru/sukobu sa zakonom.	13	23,33	26,33	37,33
11. Treba paziti kako se djetetu prilazi s pitanjima o roditelju koji je u zatvoru/sukobu sa zakonom.	1,67	9,33	41,33	47,67

Sudionici su prilično neujednačeni po pitanju procjene poželjnih ponašanja prema djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Dok su vrlo složni oko tvrdnje kako je potrebno uvažavati djetetovo okruženje iz kojega ono dolazi, ne slažu se s tvrdnjom da je roditeljsko izdržavanje kazne zatvora bitna informacija koja se treba uzeti u obzir kod planiranja i realizacije odgojno-obrazovnog rada. Istovremeno, žele djeci postaviti visoke ciljeve. Ohrabruju procjene o važnosti jačanja mreže vršnjačke podrške i održavanja kvalitetnih odnosa s roditeljem koji je u zatvoru/sukobu sa zakonom. Naravno, pod uvjetom da djelo za koje je roditelj lišen slobode nije na štetu

djeteta. Vršnjačka podrška iznimno je važna za djecu čiji su roditelji u zatvoru zbog čega su odgojno-obrazovne ustanove mjesta na kojima bi se ta mreža mogla graditi i održavati. U odnosu na prethodna istraživanja u nas (Romstein i Gabelica Šupljika, 2018; Gabelica Šupljika, Romstein i Gabelica Šupljika, 2018) načinjen je značajan pomak prema prepoznavanju mreže podrške kao jednom od najvažnijih potreba djece zatvorenika.

Tablica 5. *Subskala kognicije*

Tvrdnja	Razina slaganja (%)			
	1	2	3	4
1. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom podložna su stigmatiziranju od strane okoline.	0,66	10,67	35,67	53
2. Za djetetov uspjeh u obrazovanju potrebna je dobra suradnja s roditeljem koji je u zatvoru/sukobu sa zakonom.	14,33	36,67	33,67	15,33
3. Roditeljsko izdržavanje kazne zatvora utječe na razvoj psihopatologije kod djece i mladih.	8,33	31	41,67	19
4. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom češće koriste droge u adolescenciji i odrasloj dobi.	24,33	47	25,33	3,33
5. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom nerijetko završavaju u ustanovama za odgoj djece i mladih.	19,66	47,67	29,33	3,33
6. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom češće od ostale djece su agresivna.	20	49,67	26,67	3,66
7. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom češće od ostale djece imaju lošije ocjene i češće izostaju iz škole.	20,33	43	34	2,67
8. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom sklonija su od svojih vršnjaka socijalno neprimjerenim ponašanjima.	16,33	45,33	33,67	4,67
9. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom sklona su nepoštovanju autoriteta učitelja/odraslih.	22	43,33	31,33	3,33
10. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom ranije od svojih vršnjaka napuštaju obrazovanje.	26	46	24,67	3,33
11. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom češće od svojih vršnjaka imaju zdravstvene probleme.	35,67	44,33	17,33	2,67

Uvid u subskalu kognicije i njezinu usporedbu sa subskalom afekata i ponašanja, ovdje su sudionici najviše neujednačeni. To je vidljivo u raznolikoj zastupljenosti pojedinih razina slaganja. Ipak, u nešto većem broju se ne slažu s tvrdnjama da djeca čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom nerijetko završavaju u ustanovama za odgoj djece i mladih, zatim da su češće od ostale djece agresivna, da češće od ostale djece imaju lošije ocjene i češće izostaju iz škole, da ranije od svojih vršnjaka napuštaju obrazovanje te da češće od svojih vršnjaka imaju zdravstvene probleme. Navedeno je potvrđeno prijašnjim istraživanjima autora (Murray i Farrington, 2008; Murray i sur., 2009; Farrington, Coid i Murray, 2009; Murray i Murray, 2010) a u pozadini toga je siromaštvo, predrasude okoline i vršnjačko odbacivanje (Arditti, 2012; Arditti i Savla, 2013; Johnston i Sullivan, 2017; Reef, Nieubeerta i Dirkzwager, 2015). Ovdje posebno valja obratiti pozornost na visoku razinu neslaganja s tvrdnjom da djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom češće od svojih vršnjaka imaju zdravstvene probleme. S ovom tvrdnjom se ne slaže ukupno 80% sudionika. Naime, o ovom području se tek počinje govoriti, ali Beresford, Loucks i Raikes (2020) ukazuju kako su djeca u većem riziku od kroničnih i autoimunih bolesti. Ako se u razmatranje ove teze uzme kako su djeca i prije lišavanja slobode roditelja imala lošu skrb ili bila zanemarena ili zlostavljana, tada je jasno da su djeca zatvorenika u velikom riziku za različite zdravstvene probleme. Također, ne treba zanemariti i činjenicu da mentalno zdravlje pripada domeni zdravlja, što se u našem društvu često ne vidi kao aspekt života koji, također, treba skrb i pažnju. U tom smislu djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom jesu rizična skupina za razvoj različitih kroničnih bolesti, različite etiologije i kliničke slike.

Potrebe djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom sudionici rangiraju na sljedeći način:

Tablica 6. Procjene sudionika o potrebama djece

Rang	Potreba
1.	Kvalitetni odnosi s vršnjacima
2.	Učenje i dovršenje formalnog obrazovanja
3.	Održavanje kontakata s roditeljem koji je u zatvoru/ sukobu sa zakonom
4.	Uključivanje u psihoterapiju
5.	Ostalo

Sudionici na prvom mjestu vide potrebu građenja i održavanja kvalitetnih vršnjačkih odnosa, što je u skladu sa suvremenim znanstvenim spoznajama. U odnosu na prethodna istraživanja u nas (Romstein i Gabelica Šupljika, 2018; Gabelica Šupljika,

Romstein i Gabelica Šupljika, 2018) načinjen je pomak. Naime, istraživanja navedenih autora 2018. godine pokazala su kako je na prvom mjestu završavanje obrazovanja, zatim uključivanje u psihoterapiju, dok su se vršnjački odnosi identificirali kao manje bitan aspekt života djece zatvorenika. Visoka razina monitoringa, uz visoku razinu očekivanja, sa slabom podrškom potencijalno vodi u negativne razvojne i akademske ishode pa je pohvalno kako su sudionici pomaknuli fokus pozornosti s korektivno-kompenzacijskog pristupa prema socijalno-interakcijskom u kojemu se naglasak i važnost stavlja na kvalitetu mikrookruženja, posebice interpersonalnih relacija. Pod ostalim potrebama sudionici navode poticanje samopouzdanja, empatija i podrška okoline, društveno uključivanje, kao i podrška u odnosu na individualne potrebe, što ukazuje kako su sudionici usmjereni na socio-emocionalno osnaživanje djeteta. Individualna podrška ključ je kvalitetnog odgovora na potrebe djece, ali i inkluzivna vrijednost te antropocentrička filozofija koja može uvelike doprinijeti kvaliteti života djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom.

Nadalje, sudionici su trebali procijeniti mitove i činjenice o djeci čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom kao točne ili netočne. Mitovi i činjenice se ovdje tumače kao dominantna orijentacija pojedinca unutar stavova u smislu pozitivne ili negativne percepcije populacije.

Tablica 7. Mitovi i činjenice o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom

tvrdnja	procjena	
	točno (%)	netočno (%)
1. Važno je praćenje ponašanje djeteta čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom radi ranog prepoznavanja (detektiranja) problema u ponašanju i/ili nekih razvojnih odstupanja.	94	6
2. Održavanje kontakata djeteta s roditeljem koji je u zatvoru/ sukobu sa zakonom ovisi o naravi počinjenja djela (npr. je li dijete žrtva) i potencijalnim učincima tih susreta.	95,67	4,33
3. Djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom nose određene genetske predispozicije za počinjenje kaznenih djela.	12,33	87,67
4. Vršnjačko odbacivanje uzrokuje agresiju i nepoželjna ponašanja u djece čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom.	86,67	13,33

tvrdnja	procjena	
	točno (%)	netočno (%)
5. Odgojno-obrazovni (pedagoški djelatnici) imaju moć reduciranja negativnih posljedica vršnjačkog odbacivanja uslijed društvene stigme.	90,33	9,67
6. U odgojno-obrazovnom radu s djetetom čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom naglasak treba biti na prevenciji nepoželjnih ponašanja ili rizičnih ponašanja koja mogu utjecati na počinjenje kaznenih djela u odrasloj dobi.	80	20

Mitovi su navedeni pod rednim brojevima 1, 3 i 6 dok su činjenice pod rednim brojevima 2, 4 i 6. Dva od tri mita sudionici u visokom postotku procjenjuju točnim: 94% sudionika smatra da je potrebno praćenje ponašanja djeteta radi rane detekcije problema u ponašanju, a 80% njih smatra kako je potrebno staviti naglasak na prevenciju nepoželjnih ponašanja i počinjenje kaznenih djela u odrasloj dobi. Iako u malom postotku, ipak pomalo zabrinjava i procjena o točnosti mita da djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom nose genetske predispozicije za počinjenje kaznenog djela.

Ohrabruje podatak kako sudionici u visokim postocima kao točne ocjenjuju činjenice, a to su da kontakti djeteta i roditelja trebaju ovisiti o naravi počinjenja kaznenog djela (je li djelo na štetu djeteta), zatim da vršnjačko odbacivanje uzrokuje agresiju te da odgojno-obrazovni djelatnici imaju moć reduciranja posljedica stigme. Sve činjenice sudionici procjenjuju točnima 80% i više. Uzevši u obzir statističke pokazatelje o uzrocima zatvaranja, u kojima stoji kako je najveći udio kaznenih djela protiv imovine – 32,18% (Vlada Republike Hrvatske, 2024) može se očekivati kako u većem broju slučajeva ne postoje zapreke za održavanjem veze s roditeljem koji je u zatvoru.

3.4. Rasprava

Rezultati pokazuju kako su sudionici ujednačeni u afektima – iskazuju razumijevanje i empatiju prema djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. No, u ponašanju i kogniciji pokazuju nedosljednost što implicira postojanje konfuzije u pogledu znanja i prakse. To je očekivano u odnosu na nepostojanje smjernica za rad s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, koja pak proizlazi iz nevidljivosti ove populacije generirane stigmom. Mehanizam nastanka stigme autorica Defalque (2021) vidi u činjenici kako je u društvu uobičajena dehumanizacija zatvorenika, što se prenosi i na njihovu djecu uslijed socijalne i biološke povezanosti koju dijete ima s roditeljem.

Neka djeca mogu, uz stigmatu, doživljavati i svojevrsne socijalne pritiske temeljene na socijalnim očekivanjima, u kojima se od djeteta traži da osuđuje svojeg roditelja koji je u zatvoru/sukobu sa zakonom, bez obzira na djetetove stvarne osjećaje prema roditelju i situaciji. To može rezultirati djetetovom konfuzijom i psihičkim stresom, što u razvojnoj dobi može imati dugoročne posljedice⁷.

Roditeljsko izdržavanje kazne zatvora složeni je socijalni fenomen o kojemu ne postoji dovoljna svijest društva. Uzevši u obzir kako djeca većinu svojeg djetinjstva provode u ustanovama odgoja i obrazovanja, logično bi bilo da se najkvalitetnija podrška i zagovaračke aktivnosti događaju upravo u njima, no za sada tomu nije tako. Romstein (2021, 2022) pronalazi kako u pedagoških profesionalaca postoji tendencija biološkom determinizmu, uz neujednačenost u strukturama afekata, ponašanja i kognicije, pri čemu struktura stavova nije povezana s radnim iskustvom i razinom formalnog obrazovanja pedagoških profesionalaca, osim u subskali kognicije gdje se pokazalo kako nešto pozitivnije stavove imaju pedagoški profesionalci koji su prethodno imali iskustva s djecom zatvorenika. Kao preporuku za odgojno-obrazovni sustav Romstein (2022) navodi reduciranje stigme i osiguravanje tzv. sigurnih mjesta (prostor, vrijeme i pristup djetetu), u kojima će se djetetu omogućiti iskazivanje vlastite perspektive. Time odgojno-obrazovne ustanove postaju mjesta jačanja otpornosti djece i implementacije inkluzivnih vrijednosti, a ne samo mjesta transmisije znanja, pri čemu iznimnu važnost imaju osobni i profesionalni kapaciteti odgojno-obrazovnih stručnjaka koji izravno rade s djetetom.

3.5. Zaključak

Rezultati potvrđuju kako odgojno-obrazovni stručnjaci nemaju u potpunosti razrađen sustav vjerovanja o djeci zatvorenika, iako u načelu postoje pozitivni afekti prema toj djeci. U dijelu afekata može se reći kako odgojitelj, učitelji, nastavnici i stručni suradnici njeguju pedagoški optimizam pokrenut empatijom. No, problem se javlja u sferi ponašanja i kognicije, odnosno onoga što znaju i kako se ponašaju prema djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. I dalje je prisutan zahtjev monitoringa, što je potrebno odbaciti kao razvojno primjenu praksu. Umjesto nadgledavanja pojedinog djeteta preporuča se utvrditi njegov socijalni položaj i pratiti cjelokupne vršnjačke odnose. Agresija koja se može javiti u pravilu je reaktivnog tipa, kao odgovor na vršnjačko izrugivanje ili druge oblike isključivanja iz grupe djece. Pritom se i ogovaranje može uzeti kao oblik isključivanja, posebice kod adolescenata. Ogovaranjem se gradi

7 D. (10 g., blizak član obitelji je u zatvoru): „Meni nije jasno kako je to mogao napraviti? On je dobar čovjek, a napravio je lošu stvar. Ne znam. Svi mi kažu da je on loš, svi kažu da ga ne smijem ni spominjati, a meni onda bude prvo neugodno pa se naljutim. Jednom sam im rekao da zašute pa su me poslali u sobu za kaznu.“

socijalna slika o pojedinoj osobi, što djecu čiji su roditelji u zatvoru stavlja u posebnu ranjivu poziciju. Odnosno, oni su lako podložni socijalnoj degradaciji pokrenutoj ogovaranjima jer su im roditelji prethodno dehumanizirani pa je preduvjet njihove dehumanizacije i ponižavanja već prisutan. U tom dijelu primjerena podrška i rad s vršnjacima je izuzetno bitan i poželjan aspekt odgojno-obrazovnog rada. U odnosu na odgojno-obrazovni sustav, rezultati ukazuju na potrebu dodatnog i primjerenog educiranja pedagoških profesionalaca. S obzirom na to da pedagoški profesionalci važnim vide kvalitetne vršnjačke odnose, naglasak u odgojno-obrazovnom radu bi svakako bilo restituiranje i poboljšanje vršnjačke mreže, uz izravnu i primjerenu podršku odraslih. Uzimajući u obzir da djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom često žive u ekonomski nepovoljnoj situaciji, u slučaju lošijeg akademskog uspjeha, vrijedi promisliti i o mogućnostima koje škola može pružiti, poput organiziranja individualne pomoći u učenju (instrukcija) ili pomoć u pribavljanju školskog materijala. Preventivnu vrijednost mogu imati i izvannastavne aktivnosti, radionice i druge aktivnosti koje se provode u odgojno-obrazovnoj ustanovi, a u koje se može na poticaj odgojitelja i učitelja uključiti dijete i njegova obitelj. Uključivanje obitelji u aktivnosti odgojno-obrazovne ustanove, također, može doprinijeti kvaliteti života djeteta pa je vrijedno promisliti o sveobuhvatnoj podršci i umrežavanju dječjih vrtića i škola međusobno, ali i stvaranje mreže podrške s udrugama, fakultetima, centrima za socijalnu skrb, domovima zdravlja i dr. U tim sustavima postoje određena znanja i resursi koji su primjenjivi i u odgojno-obrazovnim ustanovama pa je svakako preporučljivo provjeriti što se nudi u lokalnoj zajednici kao oblik podrške djeci i odgojno-obrazovnoj ustanovi.

4. Posebno osjetljive skupine djece

Unutar populacije djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom postoji nekoliko posebno osjetljivih skupina o kojima će ovdje biti riječi. To su djeca rođena u zatvoru, djeca s teškoćama u razvoju i djeca – žrtve nasilja. O radu s njima u odgojno-obrazovnom kontekstu u potpunosti izostaju istraživanja i znanstveno utemeljena znanja, iako se odgojno-obrazovni stručnjaci s njima susreću u svojoj svakodnevnoj praksi.

4.1. Djeca rođena u zatvoru/žive s majkom u zatvoru

A. (10 g.): „Je li istina da i djeca mogu biti u zatvoru?
Da se oni tamo rode?“

Prema Zakonu o izvršavanju kazne zatvora (NN 14/21) čl. 119, boravak djece u zatvoru određen je majčinih statusom. Radi boljeg informiranja, članak se donosi u cijelosti:

- (1) Trudnici i majci s djetetom koja je rodila za vrijeme izdržavanja kazne zatvora osigurava se cjelovita zdravstvena zaštita u vezi s trudnoćom, porodom i majčinstvom.
- (2) Trudnicu se šest tjedna prije poroda smješta u odjel za smještaj roditelja, a na prijedlog liječnika i prije navedenog roka. Nakon poroda majka s djetetom se smješta u odjel za smještaj majke s djetetom, gdje u pravilu ostaje do navršene treće godine djeteta.
- (3) Ako trudnica kaznu zatvora izdržava u kaznionici odnosno zatvoru u kojem nema odjela za smještaj roditelja, upućuje se u kaznionicu odnosno zatvor u kojem takav odjel postoji ili na prijedlog liječnika u najbližu specijaliziranu ustanovu javnog zdravstva.
- (4) Porod trudne zatvorenice obavlja se u specijaliziranoj ustanovi javnog zdravstva.

- (5) Dijete uz majku zatvorenicu ostaje na zahtjev majke zatvorenice, ako je to prema procjeni nadležnog centra za socijalnu skrb u najboljem interesu djeteta, do navršene treće godine života djeteta, a iznimno do isteka kazne zatvora ako preostali dio kazne nije dulji od šest mjeseci, a nakon toga centar za socijalnu skrb poduzima potrebne mjere iz svoje nadležnosti.
- (6) Opremu za dijete iz stavka 5. ovoga članka, ako ona nije osigurana od drugog nadležnog tijeka, te odgovarajuću skrb i zdravstvenu zaštitu djeteta osigurava kaznionica odnosno zatvor. (7) Nadležni centar za socijalnu skrb dužan je surađivati s kaznionicom, odnosno zatvorom u vezi sa skrbi o djetetu iz stavka 5. ovoga članka, a u slučaju povrede osobnih prava djeteta od strane majke, kaznionica, odnosno zatvor će o tome obavijestiti centar za socijalnu skrb koji će prema procjeni poduzeti mjere za zaštitu prava djeteta sukladno propisima kojima se uređuju obiteljski odnosi.
- (8) Trudna zatvorenica te majka i dijete imaju pravo na tjedne posjete članova obitelji.
- (9) Liječnik predlaže poslove na kojima u kaznionici odnosno zatvoru može raditi trudnica, roditelj i majka uz koju je dijete.
- (10) Tijekom boravka djeteta uz majku zatvorenicu kaznionica odnosno zatvor osigurava boravak djeteta u predškolskoj ustanovi izvan kaznionice odnosno zatvora.
- (11) Iznimno od stavka 3. ovoga članka, radi zaštite majčinstva i prava djeteta, u slučaju potrebe, odredbe ovog članka na odgovarajući način primjenjuju se prema istražnoj zatvorenici i maloljetnici. Za istražnu zatvorenicu pribavlja se suglasnost nadležnog suda.

Ukratko, trudnice borave do 6 tjedana prije očekivanog poroda na odjelu za roditelje, a nakon toga su smještene na odjelu za majke i djecu do djetetove navršene treće godine života. U slučaju da je majka rodila dijete prije izricanja kazne zatvora, dijete ne može povesti sa sobom. Ako u tom slučaju ne postoji obiteljska skrb za dijete, dijete se prema odluci Centra za socijalnu skrb smješta u alternativni smještaj. Poseban je problem ako je majci izrečena kazna zatvora dulja od 3 godine – tada se dijete odvaja od majke, osim u slučaju ako je do isticanja izrečene kazne ostalo do 6 mjeseci. Tada se može produljiti djetetov boravak s majkom, no ako je kazna dulja od toga, dijete se odvaja od majke i pronalazi mu se alternativni smještaj (ako obitelj nema uvjeta za prihvata djeteta). Pohvalno je da se djeci omogućuju socijalizacijska iskustva s vršnjacima na način da se djecu uključuje u lokalne ustanove ranog i predškolskog odgoja i obrazovanja. No, ovdje valja naglasiti kako se djeca u dobi 6 mj. do 3. godine života mogu uključiti u jaslice, koje na razini Republike Hrvatske nisu dovoljno zastupljene. Također, veliki broj ustanova ranog i predškolskog odgoja nema ustrojene stručne timove, što može

utjecati na kvalitetu odgojno-obrazovnog rada s djecom koja žive u zatvoru. Ovdje je važno reći kako postoji problem kontinuiteta socijalizacijskih iskustava djece koja žive s majkom u zatvoru. Naime, ako majka ostvari pravo na pogodnosti izlaska izvan zatvora, sa sobom ne može povesti dijete. Zbog toga se majke odlučuju ostati u zatvoru i onda kada mogu izaći van, npr. na vikend.

Pitanje majki u zatvoru istraživale su autorice Baldwin i Epstein (2015) i pronašle kako žene češće čine lakše, nenasilne zločine (prijevare, krađe, neplaćanje novčane kazne i neplaćanje poreznih obveza), no posljedice za obitelj i djecu su znatno teže nego kada su u pitanju muškarci. U tim se slučajevima češće događa da su djeca smještena u alternativni smještaj te su znatno siromašnija od djece čiji su očevi u zatvoru (ibid.). Također, učitelji procjenjuju djecu zatvorenih majki manje kompetentnima od djece zatvorenih očeva (Dallaire, Ciccone i Wilson, 2010), što utječe na očekivanja od djece u odgojno-obrazovnom kontekstu. Stoga je nastojanje zatvorskog sustava da izgradi i održi povezanost majke i djeteta i više nego dobrodošla. Različite su prakse zaštite majčinstva u zatvoru. Tako primjerice u Finskoj djeca mogu biti s majkom do svoje 6. godine života, u Španjolskoj do 3. godine, a u Italiji se majkama djece mlađe od 10 godina omogućuje izdržavanje kazne kućnog pritvora (ibid.). U Engleskoj majke mogu ostati s djetetom do djetetovih 18 mjeseci života (Mulligan, 2019). Dobrobiti ostajanja djeteta s majkom u zatvoru pronalaze autori Slead, Barandon i Fonagy (2013). Oni utvrđuju kako rani dijadni odnosi koje djeca ostvaruju s majkama – zatvorenicama imaju tvorbenu funkciju za poimanje sebe i drugih te građenje odnosa s okolinom (ibid.). No, kako bi boravak djeteta s majkom – zatvorenicom doista nosio benefite i za majku i za dijete predlažu da se u zatvorskom sustavu uvedu programi majčinstva/roditeljstva i organiziranja kvalitetne post-penalne podrške za majku i dijete, jer su majke sklone depresivnim fazama, izložene su odbijanju okoline i drugim nepovoljnim čimbenicima koji mogu utjecati na zanemarivanje potreba djeteta i ponavljanje kaznenog djela (ibid.). U tom dijelu odgojno-obrazovni stručnjaci mogu biti dijelom post-penalne podrške, bilo da se radi o djetetu vrtičke ili školske dobi.

Prema postojećim statističkim pokazateljima (Vlada Republike Hrvatske, 2024), zatvorenica je u odnosu na mušku populaciju značajno malo: 94,24% zatvorske populacije čine muškarci, dok je žena 5,76%. Tijekom 2022. godine petero djece je boravilo sa svojim majkama na odjelu majke i djeteta u kaznionici u Požegi (ibid.). Mulligan (2019) ističe kako su majke zatvorenice kompleksna tema jer su one i prije počinjenja kaznenog djela bile izložene zlostavljanjima, siromaštvu i lošoj socijalnoj podršci. Analizirajući prethodna istraživanja, autorica pronalazi tri glavna motiva koja govore u prilog njegovanju prakse zajedničkog življenja majke i djece u zatvoru: majčinstvo rezultira većom motivacijom zatvorenica da promijene svoj stil života, smanjen je broj ponavljanja djela te se razvija kvalitetnija povezanost majke i djeteta koja ima povoljan utjecaj na cjelokupni razvoj djeteta (ibid.).

Istraživanje autorica Jones, Ayres i Philbrick (2019) ukazuje kako su djeca zatvorenih majki u značajnije drugačijem položaj od djece zatvorenih očeva. Naime, djeca zatvorenih majki su u većem riziku od smještanja u institucije i alternativne oblike smještaja (udomiteljske obitelji, smještaj za djecu bez adekvatne roditeljske skrbi i sl.), dok su djeca zatvorenih očeva u većem riziku od dugotrajnog siromaštva (ibid.). Kao poseban problem Epstein (2014) ističe majke više djece, pri čemu jedno dijete boravi s majkom u zatvoru, a drugo ne jer ne udovoljava kriteriju kronološke dobi. Ako se uzmu u obzir rezultati istraživanja koja ukazuju da se djeca zatvorenih majki češće smještavaju u institucijske i alternativne oblike skrbi – udomiteljske obitelji ili ustanove za djecu bez adekvatne roditeljske skrbi (Baldwin i Epstein, 2015) tada je jasno koliko dalekosežne mogu biti posljedice kada je majka lišena slobode. U istraživanju Udruge RODA (2017), 50% zatvorenica navodi kako im djeca ne dolaze u posjet jer si ne mogu priuštiti putne troškove pa je potrebno vidjeti postoje li resursi unutar odgojno-obrazovnog sustava koji bi omogućili djeci redovite posjete majkama i kvalitetno održavanje povezanosti. U tom slučaju, valjalo bi djeci opravdati izostanke, bez prozivanja pred cijelim razredom.

4.2. Djeca s teškoćama u razvoju čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom

S. (majka djeteta s višestrukim teškoćama u razvoju):

„Otac je izašao na vikend. Vratio se nazad u zatvor i sad je ona jako uznemirena. A ne zna reći. A ni ne razumije. Možda je bolje da ga ne vidi i da on ne dolazi.“

N. (skrbnik dječaka s poremećajem iz spektra autizma):

„Ja mu nisam biološki otac.

On je dijete moje žene iz njezinog prvog braka, a ona je sada u zatvoru. Pokušavam mu biti dobar otac i uzor, ali mi je jako teško. Ide i na terapije pa ga moram voziti, a radim.

Prije je to sve ona radila, a sada moram ja. Bojim se da ću dobiti otkaz i što ćemo onda?“

Djeca s teškoćama u razvoju čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom u potpunosti je neistražena tema u nas i u svijetu. Iako se zna da su djeca u općoj populaciji sklona zdravstvenim problemima i da žive u siromaštvu, što su sami po sebi neki od čimbenika rizika za razvojne teškoće, ne postoje znanstvena istraživanja na ovom području. Beresford, Loucks i Raikes (2020) spominju teškoće učenja kao kategoriju teškoća u razvoju koja se može pojaviti kod djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, no na terenu se zamjećuje kako su najzastupljenije teškoće intelektualne naravi, poremećaj iz spektra autizma i višestruke teškoće (MAGNI, 2022). Odnosno,

najveći broj djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom imaju značajnije teškoće u razvoju, koje su postojale i prije roditeljskog počinjenja kaznenog djela. Jedan dio uzroka može se naći u nekontroliranim trudnoćama, lošim uvjetima življenja, ovisnostima majke, lošoj zdravstvenoj zaštiti, neprepoznavanju razvojnih odstupanja, ali i slabo dostupnoj kontinuiranoj pedijatrijskoj zaštiti, posebice u ruralnim mjestima i mjestima gdje živi manjinsko romsko stanovništvo (ibid.). Također, u nas nedostaje stručnjaka edukacijsko-rehabilitacijskog profila koji bi pratili rizičnu djecu različitog obiteljskog i socijalnog „backgrounda“ u javno dostupnim ustanovama poput domova zdravlja ili patronažne službe. Postoji nešto privatnih kabineta koji se bave edukacijsko-rehabilitacijskom praksom, ali zbog siromaštva, njihove usluge su djeci zatvorenika nedostižne, a postojeće ustanove s područja organizacija civilnog društva nemaju profesionalne kapacitete provođenja rane intervencije i edukacijsko-rehabilitacijskog rada s djecom s teškoćama u razvoju čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom (ibid.). Temeljem određenih statističkih pokazatelja i prethodnih istraživanja u kontekstu opće populacije, pretpostavlja se kako je jedan dio djece s teškoćama u razvoju čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom smješten u alternativne oblike skrbi (udomiteljske obitelji, ustanove za skrb o djeci bez roditeljske skrbi, smještaj kod šire obitelji – bake i djedovi i sl.), no broj nije poznat. Prema ustupljenim podacima, zamijećene su poteškoće u komunikaciji djeteta s okolinom tj. zabilježeni su slučajevi u kojima su djeca neverbalna ili slabo verbalna, što roditelji koji su na slobodi (točnije, majke) rješavaju na način da ne vode dijete sa sobom u posjete ocu u zatvor (MAGNI, 2022). Također, zamijećena je pojačana uznemirenost djece kada očevi imaju slobodan vikend, nakon čega se vraćaju u zatvor (ibid.).

U nekoliko slučajeva majke navode kao problem i pitanje neriješenog skrbništva nad djetetom koje ima teškoće u razvoju, pitanje alimentacije, podjele odgovornosti oko zdravstvene skrbi djeteta itd. (ibid.). Navedeni podaci ukazuju na potrebu istraživanja ovog područja, za što je potrebno uspostaviti intersektorsku suradnju u koju će se uključiti akademska zajednica, odgojno-obrazovni sustav, organizacije civilnog društva, zatvorski sustav i probacijski uredi, zdravstvene ustanove i ustanove socijalne skrbi.

4.3. Dvostruki gubici i djeca – žrtve nasilja

I. (13 g.): „Tata je ubio mamu.
Sad nemam ni mamu ni tatu.
Bolje da nema ni mene.“

M. (12 g.): „Tata me odvodio u sobu.
Mama je sve znala.“

Sintagma „dvostruki gubitak“ ovdje se odnosi na situacije u kojima je dijete izgubilo jednog roditelja uslijed kaznenog djela drugog roditelja. U našem društvu to su najčešće slučajeve u kojima otac ubije majku. O ovoj osjetljivoj temi nema istraživanja koja bi bila namijenjena odgojno-obrazovnim stručnjacima. Autori Harris-Hendricks, Black i Kaplan (2000) navode kako je pitanje dvostrukog gubitka uvijek složena tema jer dijete žaluje, a u isto vrijeme je podvrgnuto cijelom nizu jurisdikcijskih postupka kao što su svjedočenja, davanja izjava, vještačenja i sl. Uz šok i traumu, nerijetko se dijete izdvaja iz svoje neposredne okoline i smješta u alternativni smještaj (udomiteljska obitelj ili ustanova za djecu bez adekvatne roditeljske skrbi), što gotovo uvijek uključuje promjenu mjesta obrazovanja i življenja (ibid.). Ono što je posebno važno osvijestiti jest činjenica da su djeca prije nasilnog čina opetovano bila izložena nasilju ili su i sami bili žrtva nasilnog oca (ibid.), na što se u odgojno-obrazovnim ustanovama u pravilu ne registrira tj. ne uvažava u izravnom radu s djetetom, iako može utjecati na djetetovo ukupno akademsko postignuće i socijalno funkcioniranje. Djeca izložena nasilju u obitelji mogu imati otežano funkcioniranje s okolinom, uključujući odnos prema akademskim obvezama i građenje odnosa s okolinom (Byrne i Taylor, 2007). Potrebe djece izložene nasilju najčešće nisu prepoznate zbog osjetljivosti situacije (ibid.), ali i socijalne prakse alociranja odgovornosti u kojoj socijalni konformizam sprječava pojedinca (npr. susjeda ili učitelja) da prijavi sumnju na nasilje u obitelji i zlostavljanje djece te se očekuje da se ovaj problem riješi sam od sebe, bez poduzimanja akcija pojedinaca. Uzevši u obzir da je nasilje u obitelji često kontinuirano (dnevno ili više puta tjedno), u večernjim satima, nerijetko jedna epizoda traje i više sati, djeca nisu više samo kolateralne žrtve, kako ih se katkada naziva u literaturi, već su i izravne žrtve nasilnog člana obitelji. Pritom ona ne moraju biti izravno fizički ili seksualno zlostavljani, ali jesu psihički zlostavljana i zanemarivana. Autorica Ho (2022) pronalazi kako su djeca opterećena strahom kako će izgubiti majku do te mjere da izostaju s nastave i ostaju s majkom kod kuće. Drugim riječima, djeca izložena nasilju u kontinuiranom su stresu, pod opterećenjem smrti i gubitka bliskog člana obitelji i primarnog skrbnika. Izloženost obiteljskom nasilju ima dugoročne (cjeloživotne) posljedice. Žrtve obiteljskog nasilja u svojoj su odrasloj dobi sklonija rizičnim ponašanjima od kojih je najizraženija ovisnost

(Blair-Merritt, Blackstone i Feudtner, 2006), što ukazuje kako je obiteljsko nasilje trauma u djetinjstvu zbog čega je potrebno da odgojno-obrazovni stručnjaci steknu dodatne kompetencije za rad na ovom području.

Područje o kojem odgojno-obrazovnim stručnjacima, također, nedostaju kompetencije jesu i djeca – žrtve seksualnog nasilja. Iako ne postoje točni podaci o učestalosti seksualnog zlostavljanja, očekivano je da će se odgojno-obrazovni djelatnici tijekom svog radnog vijeka susresti s djecom – žrtvama seksualnog nasilja. U nas je uvriježeno mišljenje kako je svako 6 djeteta žrtva seksualnog nasilja, no autorice Bolen, Russel i Scannapieco (2005) navode raspon od 2% do čak 62% seksualno zlostavljane djece. Ovako veliki raspon može se tumačiti kroz odabranu metodologiju, ali i činjenicu kako će djeca i obitelji prije prijaviti seksualno zlostavljanje od strane nepoznatih ljudi ili poznanika, nego od strane člana obitelji (Itzin, 2005). Morgan i Leeson (2019) navode kako je posebno složena situacija u slučaju kada su djeca žrtve seksualnog nasilja člana obitelji, koji je uz njih zlostavljao i drugu djecu. Oni bilježe kako su ove obitelji (i djeca) izložena prijetnjama zajednice, iako su i sami bili žrtve (ibid.). Istražujući problematiku seksualnog zlostavljanja djece autorica Itzin (2005) pronalazi kako djeca – žrtve seksualnog zlostavljanja i obiteljskog nasilja izbjegavaju druženja s djecom unutar obitelji tj. pozivanje na druženje u kući jer žele zaštititi svoje vršnjake od nasilnog člana obitelji. Stoga je za očekivati kako će djeca – žrtve seksualnog nasilja i/ili nasilja u obitelji, imati reduciranu i nekvalitetnu mrežu podrške. Zatvaranjem zlostavljača djetetova nepovoljna pozicija ne nestaje, već se ono susreće s cijelim nizom problema poput osude okoline i stigmatiziranja, iako su i sami žrtve. Osjetljivost za djetetovu situaciju i osiguravanje prilika za iskazivanje osobne perspektive iznimno su važni razvojno primjereni pristupi koje bi odgojno-obrazovni stručnjaci trebali njegovati u radu s djetetom – žrtvom obiteljskog i/ili seksualnog zlostavljanja. Nažalost, nerijetko se krug zlostavljanja širi s obitelji na šire društvo pa žrtve seksualnog zlostavljanja bivaju zlostavljanja i od strane susjeda i/ili nepoznatih ljudi u okolini (Itzin, 2005), što ima duboke posljedice za zdravlje djeteta.

Kada se akademska zajednica bavi pitanjem seksualnog zlostavljanja i odnosa odgojno-obrazovnog sustava s ovom problematikom, naglasak je na edukaciji i programima prevencije. No, ovdje valja istaknuti preporuku autorice Itzin (2005), a to je da se teret prevencije seksualnog zlostavljanja treba maknuti s djece na odrasle. Naime, postojeće edukacije u školama u kojima se djecu podučava „kako reći ne“ nije rješenje ovome problemu jer djeca nemaju moć oduprijeti se odraslom zlostavljaču što rezultira osjećajem krivnje i srama u žrtve (ibid.). Uzevši u obzir kako zlostavljači imaju cijeli niz taktika i pristupa svojoj žrtvi, vrijeme je da se odrasli počnu educirati o načinima prepoznavanja seksualnog zlostavljanja i obiteljskog nasilja i načinima pružanja podrške u različitim socijalnim kontekstima, uključujući odgojno-obrazovno okruženje. Istražujući ulogu odgojno-obrazovnog sustava u odnosu na djecu – žrtve

nasilja, Münger i Markström (2019) pronalaze kako su odgojno-obrazovni djelatnici rastrgani između pedagoške i psihosocijalne uloge odgojno-obrazovne ustanove. Ovome problemu doprinose nejasna podjela odgovornosti među profesionalcima unutar odgojno-obrazovne ustanove i neusklađenost sustava (ibid.). Iako odgojno-obrazovni stručnjaci smatraju kako pitanje izlaganja djeteta nasilju u obitelji prelazi odgovornost odgojno-obrazovnog sustava, posljedice nasilja u obitelji osjete se i u odgojno-obrazovnoj ustanovi (Markström i Münger, 2017; Münger i Markström, 2019). Ponajprije je to vidljivo u pojavi nepoželjnog ponašanja, ali i u sniženom akademskom uspjehu. Najčešće akademske poteškoće koje se opisuju u literaturi vezane su uz teškoće učenja i napuštanje obrazovanja. Propitujući pojavu sniženog akademskog uspjeha Markström i Münger (2017) ukazuju kako je ovo neprimjeren pristup jer je u osnovi niskog postignuća nasilje kojemu je dijete izloženo, a ne izostanak djetetove volje za dostizanjem akademskih ciljeva. Stoga bi odgojno-obrazovni stručnjaci trebali steći znanja i vještine prepoznavanja ponašanja djece koja ukazuju na postojanje zlostavljanja. Da je to iznimno težak proces govore Markström i Münger (2017) koji ukazuju kako prepoznavanje zlostavljanja povlači za sobom pitanje daljnjih postupaka odgojno-obrazovnih stručnjaka i usklađenosti sustava. Također, bolje su razrađeni protokoli zaštite i podrške izvan odgojno-obrazovnog sustava, nego u samoj odgojno-obrazovnoj ustanovi (ibid.) što ukazuje kako dječji vrtići i škole moraju institucijski urediti pristup ovoj problematici i odrediti protokole postupanja i uskladiti ih s postojećim protokolima i smjernicama. To se može učiniti i kroz suradnju s drugim ustanovama i/ili pojedincima. Odnosno, potrebno je osigurati podršku i odgojno-obrazovnim stručnjacima jer je rad sa zlostavljanom djecom i djecom izloženom nasilju emocionalno zahtjevno i kompleksno.

5. Odgojno-obrazovna podrška

J. (40 g., učiteljica):

„U mom naselju su živjeli brat i sestra čiji je tata bio u zatvoru.

Mi smo kao djeca znali da oni loše žive.

I susjedi i učitelji i naši roditelji, svi smo znali.

Ali se jednostavno o tome nije pričalo. Bilo je nepristojno išta o tome govoriti.

Pa smo se pravili da ne znamo.

Sada mi je neugodno kada se toga sjetim, mogli smo puno napraviti.

Sada imam jedno dijete u razredu čiji je tata u zatvoru i ne želim napraviti istu grešku.

Kako da moj razred i ja pomognemo djetetu?“

Prethodno je utvrđeno kako odgojno-obrazovne ustanove mogu biti „ključna mjesta podrške“ (Gabelica Šupljika, 2017, 15) za djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, no nameće se pitanje izvedivosti podrške u postojećim uvjetima. To se ponajprije odnosi na izostanak informacija o roditeljskom statusu zatvorenika i izostanak resursa za rad s djecom. Problem izostanka informacija nije problem samo u nas, već i u svijetu. Tako Morgan i sur. (2014) navode kako izostanak informiranosti odgojno-obrazovnih djelatnika o roditeljskom izdržavanju kazne zatvora vodi u izostanak podrške. To se događa jer djeca nisu identificirana kao djeca kojoj je potrebna dodatna podrška pa se njihova ponašanja krivo interpretiraju (Morgan i Leeson, 2019). Philbrick (2015) navodi kako roditelji prilikom uhićenja i sudskog postupka ne informiraju nadležne o svojoj djeci jer nisu u stanju suočiti se sa situacijom ili ne vjeruju kako bi takvo informiranje moglo pridonijeti zaštiti njihove djece. Odgojno-obrazovne ustanove nisu rutinski informirane kroz službene kanale o roditelju koji je u zatvoru pa škole ni nemaju tu informaciju, osim u slučajevima kada je događaj medijski popraćen ili kada se o tome prepričava u zajednici (Morgan i sur. prema Morgan i Leeson, 2019). U slučajevima kada nadležne ustanove imaju informaciju da dijete zatvorenika pohađa određenu odgojno-obrazovnu ustanovu događa se da socijalni radnici i drugi stručnjaci ne obavještavaju školu jer bi time kršili povjerljivost informacija (Morgan i sur., 2014). Istraživanja pokazuju kako se djeca mlađe dobi najčešće izravno povjeravaju odraslima, a djeca osnovnoškolske dobi su zabrinuta da će učitelji zlorabiti ovu informaciju pa su

u tenziji između prava na privatnost i prava na primjerenu podršku (Ramsden prema Morgan i Leeson, 2019).

Razdoblje tranzicije iz dječjeg vrtića u osnovnu školu ili iz osnovne u srednju školu zahtijeva posebnu pozornost odgojno-obrazovnih stručnjaka jer dolazi do diskontinuiteta podrške. Roditelji procjenjuju kako je podrška u osnovnoj školi bolja od one u srednjoškolskom obrazovanju (Morgan i Leeson, 2019) što pred odgojno-obrazovne ustanove stavlja imperativ suradnje u razdoblju tranzicije. Stoga je važno da odgojno-obrazovni stručnjaci budu osjetljivi na potrebe djece i životnu situaciju u kojoj se nalaze, osiguravajući dovoljno prostora i prilika djetetu da samo iskaže svoje zabrinutosti i viđenje situacije (Morgan i Leeson, 2019).

Promišljajući o važnosti odgojno-obrazovnih ustanova za djecu zatvorenika, Haines (2017) zamjećuje kako primjerena podrška u razredu i/ili školi pretpostavlja i podršku cijeloj obitelji jer za obitelji, osoba koja izdržava kaznu zatvora nije zatvorenik, nego član obitelji pa lišavanje slobode jednog člana utječe na sve članove obitelji. Izostanak informacija jest problem, ali moguće ga je sagledati s aspekta stigmatizacije: roditelj/član obitelji koji je na slobodi često ne želi dijeliti s drugima situaciju u kojoj se zatekao jer je dehumanizacija izuzetno prisutna u našoj kulturi. Iznošenjem ove činjenice u nepripremljen sustav ili pred pojedince koji nemaju dostatna znanja na ovom području potencijalno ugrožavaju djetetovu dobrobit. Stoga je preporuka, da se umjesto očekivanja o izvanjskom informiranju, naprave preduvjeti za primjereno pružanje podrške s naglaskom na sigurnom okruženju, bez osuda i pritisaka. U tom smislu, moguće je očekivati da će se, uslijed jačanja podrške u odgojno-obrazovnim ustanovama obitelji otvoriti za suradnju s odgojno-obrazovnim ustanovama i na području brige za dijete čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom. Odnosno, pretpostavka da bi se informacije lakše dijelile kada bi roditelji vidjeli da se djecu i njih ne diskriminira pa je potrebno napraviti preduvjete tomu.

Kako bi se ovo ostvarilo, odgojno-obrazovnim ustanovama se preporučuje jačanje vlastitih profesionalnih i stručnih kapaciteta pomoću sljedeće metodologije:

1. izrada vlastitih dokumenata (protokola, smjernica, preporuka, radnih mapa i sl.) u kojima će biti obuhvaćeni primjeri dobre prakse prema djeci čiji su roditelji u zatvoru, temeljenih na primjerenim znanstvenim činjenicama i publikacijama
2. poticanje i provođenje dodatnih edukacija na ovom području
3. definiranje ključnih uloga koje zaposlenici mogu imati u procesu podrške
4. imenovanje kontakt-osobe tj. koordinatora za podršku djeci čiji su roditelji u zatvoru

5. umrežavanje s drugim ustanovama u lokalnoj zajednici, uključujući i akademsku zajednicu
6. stvaranje baze resursa za rad s djecom i obiteljima
7. planiranje tema vezanih uz ovo područje, unutar kurikulumu te plana i programa
8. uključivanje u kampanje i javna događanja poput konferencija, tribina, okruglih stolova i sl.

1. *Izrada vlastitih dokumenata (protokola, smjernica, preporuka, radnih mapa i sl.) u kojima će biti obuhvaćeni primjeri dobre prakse prema djeci čiji su roditelji u zatvoru, temeljenih na primjerenim znanstvenim činjenicama i publikacijama*

Temelj izrade dokumenata odgojno-obrazovne ustanove trebaju biti postojeći dokumenti poput Konvencije o pravima djeteta (UN, 1989) i Preporuka Vijeća Europe (2018) kao i akcijskih planova koji su trenutačno na snazi. Izradu vlastitih dokumenata potrebno je poduprijeti s primjerenim znanstvenim istraživanjima koji uvažavaju kontekstualnu perspektivu (v. prethodna poglavlja). Preporuka je da dokument bude sljedeće strukture:

- ▶ uvodi dio u kojemu će se načiniti „poziv“ na najvažnije zakonske akte i postojeće dokumente, uključujući one koje ustanova već ima (npr. Protokol u slučaju nasilja nad djecom i mladima) te kratki pregled istraživanja koja govore u prilog važnosti podrške u sustavu odgoja i obrazovanja
- ▶ struktura škole, kratak popis suradničkih ustanova u lokalnoj zajednici koje se bave podrškom djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom
- ▶ ime i prezime i kontakt osobe – koordinatora za ovo područje
- ▶ hodogram aktivnosti koji će se primijeniti u slučaju informiranja o djetetu s podjelom odgovornosti
- ▶ mogući opis radionica ili popis resursa koji se mogu koristiti u radu s djetetom i njegovim vršnjacima
- ▶ opis postupanja u slučaju sumnje na povredu djetetovih prava, dobrobiti ili integriteta (od strane roditelja koji je u zatvoru, članova obitelji ili zajednice u kojoj živi, školskih kolega ili drugih strana, npr. medija)
- ▶ druge sadržaje koji su u skladu s programskom orijentacijom odgojno-obrazovne ustanove i za koje se procijeni da bi valjalo objediniti u jedan dokument.

2. Poticanje i provođenje dodatnih edukacija na ovom području

Što se tiče dodatnih edukacija na ovom području, one mogu biti provedene u suradnji s drugim ustanovama (najčešće su to organizacije civilnog društva) ili unutar ustanove na način da zaposlenici jedni drugima prenose znanja o edukacijama koje su prošli ili o literaturi koju su pročitali. To je moguće na odgojiteljskim vijećima ili učiteljskim aktivnima, u sklopu redovitih stručnih usavršavanja.

Kao primjer, ovdje je vrijedno spomenuti Škotsku koja ugošćuje roditelje – zatvorenike (najčešće bivše) i članove obitelji koji govore zaposlenicima o svojim iskustvima. Na taj način se može bolje razumjeti pozicija cjelokupne obitelji i dobiti uvid u širu sliku, koja je potrebna kod promišljanja o podršci djetetu.

3. Definiranje ključnih uloga koje zaposlenici mogu imati u procesu podrške

Definiranje ključnih uloga može biti sastavnim dijelom dokumenta škole (program, kurikulum, dokument o djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom), ali nije nužno ako se kolektiv može usmenim putem dogovoriti oko podjele aktivnosti i zaduženja. Naime, definiranje ključnih uloga bi značilo da se odgojno-obrazovni djelatnici dogovore o provođenju aktivnosti koje će provoditi u školi sa svrhom reduciranja stigme i jačanja socijalne uključenosti djeteta čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom. U ovome dijelu naglasak je na odabiru nekoliko ključnih aktivnosti koje će se provesti u odgojno-obrazovnoj ustanovi (npr. radionice, studijski posjet i sl.) te će se delegirati cjelokupna organizacija dogovorenih aktivnosti jednoj ili više osoba. Pritom bi bilo korisno da su zadaće ravnomjerno raspoređene i da postoji kontinuirana podrška od strane stručnog tima, ravnatelja, upravnog vijeća i suradničkih ustanova. Preporuka je da te aktivnosti koordinira imenovana osoba tj. koordinator za podršku djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom.

4. Imenovanje kontakt-osobe tj. koordinatora za podršku djeci čiji su roditelji u zatvoru

Određivanje kontakt-osobe tj. koordinatora (ili više njih) olakšava komunikaciju s obitelji, stručnim službama izvan ustanove te provođenje aktivnosti u samoj ustanovi. Preporuka je da koordinator bude dodatno educiran na ovom području i ako je moguće, da ima prethodnog iskustva u radu s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Koordinator bi trebao načiniti mapiranje lokalne zajednice i resursa koje zajednica ima te izraditi mapu podrške s kontaktima osoba i ustanova koje se mogu uključiti u aktivnosti koje će se provoditi. Svakako bi valjalo u kontakte uvrstiti i probacijske urede, centre za socijalnu skrb i druge ustanove s kojima se može ostvariti suradnja na ovom području. U slučaju da je ostvarena komunikacija

s roditeljem (bivšim) zatvorenikom, uredom za probaciju, centrom za socijalnu skrb i sl., koordinator preuzima komunikaciju i razmjenu informacija te zagovara dobrobit djeteta u procesima koji uključuju odgojno-obrazovne aspekte djetetova života.

5. Umrežavanje s drugim ustanovama u lokalnoj zajednici, uključujući i akademsku zajednicu

Za uspješno provođenje aktivnosti potrebno je umrežiti se s drugim ustanovama. Kao polazište umrežavanju jest mapa koju je načinio koordinator. Bilo bi poželjno da se u mrežu podrške uključi i akademska zajednica, pojedinci (znanstvenici) i/ili cjelokupne ustanove (fakultet, sveučilišni odjel, odsjek unutar fakulteta i sl.). Dok je suradnju s lokalnom zajednicom potrebno usmjeravati prema osiguravanju podrške djeci čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, njihovim vršnjacima, obiteljima, odgojno-obrazovnim stručnjacima, suradnja s akademskom zajednicom bi trebala ići u smjeru provođenja istraživanja, utvrđivanja znanstveno utemeljene prakse, objave publikacija i provođenja zagovaračkih aktivnosti. Na taj se način provodi diseminacija primjera dobre prakse prema budućim odgojno-obrazovnim stručnjacima (studentima), prati se napredak na ovom području i utvrđuje znanstveno utemeljena praksa, a to su sve preduvjeti kvalitetne, razvojno primjerene podrške.

6. Stvaranje baze resursa za rad s djecom i obiteljima

Baza resursa može obuhvaćati materijale za rad s više skupina potencijalnih korisnika: djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, njihove vršnjake i obitelji. Bazično se ovdje može govoriti o postojanju preventivnih programa i materijala kojima bi se ojačala djetetova otpornost i mreža podrške. Preventivni programi bi trebali obuhvatiti podršku djetetu u smjeru pronalaženja vlastitih jakih strana te jačanje vještina nošenja sa stresom i ne bi trebali počivati na pretpostavci da je dijete čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom dijete s problemima u ponašanju. Umjesto toga, neka polazna pretpostavka bude da dijete čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom ima životne probleme i treba podršku u nošenju s istim. Uz materijale za rad (npr. radionica, radnih listova, publikacija i sl.), moguće je ustrojiti liste procjene vršnjačkih odnosa i procjene rizika i dobrobiti. S obzirom na to da ne postoje gotove, validirane ili standardizirane liste procjene, odgojno-obrazovne ustanove ih mogu same izraditi. Procjena rizika i dobrobiti je procjena odgojno-obrazovnih stručnjaka o rizicima koje je dijete izloženo (npr. siromaštvo, udaljenost od zatvora/kaznionice u kojemu je roditelj, alternativni smještaj i njegove osobine, rizici vezani uz posjete roditelju i sl.) te potencijalnih dobrobiti koje su u djetetovoj okolini i koje se mogu koristiti u radu s djetetom i jačati njegove kapacitete za nošenje sa situacijom tj. otpornost (npr. uključenost u

izvanškolske aktivnosti, potencijali unutar alternativnog smještaja, odnos s uključenim članom obitelji, benefiti od susreta s roditeljem itd.). Posebno se preporuča praćenje učinaka kontakata roditelja – zatvorenika i djeteta, što je i u skladu s preporukama Vijeća Europe (2018). Moguće je da centar za socijalnu skrb upita odgojno-obrazovnu ustanovu za mišljenje o prikladnosti održavanja susreta djeteta i roditelja lišenog slobode ili mišljenje o djetetovu funkcioniranju u postojećoj situaciji. Ako već postoje protokoli, smjernice, baza resursa i sl., davanje mišljenja i preporuka je jednostavnije i objektivnije.

7. Planiranje tema vezanih uz ovo područje, unutar kurikulumu te plana i programa

Moguće je da odgojno-obrazovne ustanove u svoje kurikulume, planove i programe uvrste teme vezane uz prava djece čiji su roditelji u zatvoru. Teme mogu biti međupredmetne, a posebice uklapaju u područje građanskog odgoja i inkluzivne kulture odgojno-obrazovne ustanove. Pritom se mogu planirati i provesti obilježavanja važnih datuma, poput Dječjeg tjedna, Međunarodnog dana obitelji, Međunarodnog dana ljudskih prava i dr., koji bi se tematski posvetili ovom području. Moguće je imati predavanja za zainteresiranu javnost, radionice, edukacije, seminare i sl., kojima bi se adresirala podrška i jačanje svijesti o potrebama djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Planiranje tema unutar kurikulumu, plana i programa posebice se preporučuje za odgojno-obrazovne ustanove koje su prisutne u područjima s povećanom stopom kriminaliteta ili sa stalnim brojem populacije roditelja lišenih slobode. Time se ostvaruju pretpostavke o prepoznatljivosti stručnosti odgojno-obrazovne ustanove na ovom području, što može biti od koristi za dodatna financiranja, projekte i sl.

8. Uključivanje u kampanje i javna događanja poput konferencija, tribina, okruglih stolova i sl.

Naposljetku, važno je uključivanje odgojno-obrazovnih ustanova u kampanje i javna događanja. Javnim uključivanjem pojačava se vidljivost odgojno-obrazovne ustanove u smislu stručnosti i profesionalnosti, ali se ostvaruju prilike za umrežavanja s drugim ustanovama i pojedincima. Najveća vrijednost uključivanja u kampanje i javna događanja jest destigmatizacija djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, odnosno zagovaranje prava djece i konstruiranje primjerene socijalne podrške. Međunarodna mreža *Children of Prisoners Europe* (COPE) svake godine tijekom prvog tjedna lipnja provodi kampanju „Zločin nije moj, ali kazna ipak jest“ (*Not my crime, still my sentence*) u koje se mogu uključiti sve odgojno-obrazovne ustanove i zainteresirani pojedinci. U tom tjednu naglasak je na pružanju primjerenih informacija o djeci čiji su

roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom široj javnosti, informiranju medija, povezivanju resursa u lokalnoj zajednici itd. Uz kampanje, odgojno-obrazovne ustanove mogu organizirati ili se uključiti u javne tribine, okrugle stolove, konferencije i sl., čime se uspostavlja i održava povezanost sa suradničkim ustanovama i širom zajednicom.

Prilikom svih prethodno navedenih aktivnosti, iznimno je važno voditi računa o etici. Naime, istraživanje autorica Nesmith i Ruland (2008) ukazuje kako kršenja prava započinju neetičnim ponašanjem odraslih, pri čemu se posljedično narušavaju i vršnjački odnosi.

5.1. Akademska podrška

D. (40 g., učiteljica):

„Ima grozne ocjene i uopće nije zainteresiran za rad.
Nikad nema pripremljenu lektiru.“

M. (učenik):

„Teško mi je ići u školu, stalno mislim kad će tata doći kući.
Obećao je da neće praviti probleme u zatvoru. Da će se potruditi zbog mene i sestre.“

Autori Miler i Barnes (2015) ukazuju kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru od riziku od ranijeg napuštanja formalnog obrazovanja nastalom pod pritiskom siromaštva. No, izlaskom na tržište rada bez formalnih kompetencija ili niskom razinom formalnog obrazovanja zatvara se krug siromaštva i nepovoljnih utjecaja i potencijalno se kumuliraju rizici za počinjenje kaznenog djela. Da je potrebno promišljati o razini formalnog obrazovanja zatvorenika govori i Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora, odgojnih zavoda i centara za 2022. godinu (Vlada Republike Hrvatske, 2024) u kojoj je vidljivo kako većina zatvorenika ima završenu srednju školu i osnovnu školu, a najmanji broj zatvorenika ima završeno visokoškolsku razinu obrazovanja. Najveći udio u ukupnom broju jesu kaznena djela protiv imovine 32,18% (ibid.), odnosno krađe, za što su predviđene kazne do jedne godine zatvora (krađa i otuđenje predmeta i stvari male vrijednosti) te od 6 mjeseci do 5 godina (za krađe predmeta velike vrijednosti i teške krađe) i od 1 do 10 godina (razbojništva) (Kazneni zakon i njegove izmjene i dopune; NN 125/11, NN 144/12, NN 56/15, NN 61/16, NN 101/17, NN 118/18, NN 126/19, NN 84/21, 114/22, NN 114/23). U odnosu na duljinu izrečene sankcije, najbrojnije dvije skupina zatvorenika su osobe koje izdržavaju kaznu zatvora u trajanju između jedne i tri godine te zatvorenici koji izdržavaju kaznu zatvora u trajanju od šest mjeseci do jedne godine (Vlada Republike Hrvatske, 2024). Uzevši u obzir navedeno, tj. činjenice kako među populacijom zatvorenika najviše ima onih koji su napustili obrazovanje ili imaju završenu srednju školu, te u odnosu na činjenicu da su najzastupljenija kaznena djela

ona protiv imovine (krađe i razbojništva), može se postaviti pitanje prisutnosti visoke stope siromaštva među populacijom zatvorenika. Ukoliko se tomu problemu pristupi na taj način, dolazi se do važnosti odgojno-obrazovnog sustava čije preventivne učinke ne treba tražiti u redukciji kaznenih djela, već u prevenciji siromaštva koja može dovesti do smanjenja kaznenih djela. Romstein i Romstein (2021) smatraju kako odgojno-obrazovne ustanove trebaju pružiti podršku u onome u čemu su uspješni, a to je učenje. Odnosno, odgojno-obrazovne ustanove imaju resurse namijenjene učenju zbog čega mogu učinkovito pomoći djetetu u učenju kroz instrukcije, vršnjačko mentoriranje i sl. To su primjerice pomoć u pisanju lektire, savladavanju gradiva, podrška u psihičkoj pripremi za odgovaranje/rješavanje treme od odgovaranja⁸, pripremi školskih projekata i prezentacija. Također, odgojno-obrazovna podrška uključuje pomoć djetetu u uključivanju u izvannastavne i izvanškolske aktivnosti (posebice sportske i umjetničke aktivnosti). Kao najvažniji doprinos odgojno-obrazovne ustanove podizanju kvalitete života djeteta čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom jest jačanje mreže vršnjačke podrške. U tom dijelu, moguće je sklopiti suradnje s organizacijama civilnog društva koje imaju iskustva u radu s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom, za što je potrebno napraviti mapu socijalne podrške.

Roditeljsko izdržavanje kazne zatvora neugodan je doživljaj kojemu često prethode i nesređeni obiteljski odnosi, nasilje u obitelji, zlostavljanje i zanemarivanje zbog čega je moguće očekivati da djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom imaju poteškoće u nastavnom procesu i učenju. Unazad nekoliko godina javljaju se autori koji intenzivnije istražuju utjecaj traume na učenje (Brummer i Thorsborne, 2020; Maté, 2019; Maté i Maté, 2022; Nicholson, Perez i Kurtz, 2019; Panilio, 2019; Riblatt i Hokoda, 2022). Pritom trauma nije samo jednokratani događaj, već može predstavljati niz neugodnih događaja, koji se ponavljaju i otežavaju djetetu funkcioniranje na mnogim životnim područjima, uključujući učenje. Svjetska zdravstvena organizacija (2019) definira traumu kao zdravstveni problem; sastoji se od PTSP-a i dodatnih kategorija: teškoće emocionalne regulacije, nisko samopoštovanje i teškoće u međuljudskim odnosima.

Panilio (2019) tvrdi kako odgojno-obrazovna podrška temeljena na znanjima o traumi uključuje dvije razine svijesti društva: (1) prepoznavanje utjecaja traumatskog iskustva na djetetove akademske vještine, socio-emocionalne vještine i vještine prilagodbe na okruženje te (2) prepoznavanje utjecaja traumatskog iskustva na obitelji, odgojno-obrazovne djelatnike, vlastodržce, administraciju i društvo u širem smislu. On smatra da traumatsko/nepovoljno iskustvo u djetinjstvu (engl. *Adverse Childhood Experience*,

8 Djevojčica, 12 g., otac se vratio iz zatvora, ima problema prilikom usmenog odgovaranja gradiva: „Znam da trebam odgovarati kada me prozovu, ali ja jednostavno ne mogu pričati pred razredom. Bojim se da će mi se smijati. Stalno se smiju i ogovaraju me, mrzim ići u školu i jedva čekam da više ne idem.“

ACE) treba adresirati na razini društva, a ne samo pojedinog djeteta, za što je potrebno kod odgojno-obrazovnih djelatnika jačati kapacitete za poučavanje temeljeno na znanjima o traumi (engl. *trauma informed teaching*). Adresiranje traumatskog iskustva na razini odgojno-obrazovnog sustava primjereni je smjer razvoja društvene podrške jer su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom u kontinuiranoj traumi (Arditti i Savla, 2013). To je rezultat situacije u kojoj su se zadesili, a zatim i zbog stigme okoline koja produljuje traumatsko iskustvo. Siromaštvo i financijska nesigurnost, manjak prilike, fragmentirana i/ili nedostupna podrška te intenzivan stres dugoročno kod djeteta mogu rezultirati različitim problemima, uključujući teškoćama učenja zbog čega je potrebno da odgojno-obrazovni djelatnici prepoznaju situaciju u kojoj se dijete nalazi i osmisle primjerene modalitete podrške. Pritom se teži da se podrška postupno smanjuje, kako dijete savladava gradivo, stječe samopouzdanje i bolje ocjene.

Tablica 8. Utjecaj traume na učenje i didaktičko-metodička podrška

Područje	Manifestacija	Didaktičko-metodička podrška
Teškoće zapamćivanja	Dijete jedan dan postiže dobar uspjeh, sutradan kao da ništa ne zna. Teško zapamćuje gradivo u odnosu na vršnjake.	Korištenje vizualnih podsjetnika. Princip zornosti. Skraćivanje informacija. Pronalaženje sličnosti i uvođenje asocijacija. Isticanje ključnih riječi ili pojmova.
Teškoće koncentracije	Čini se „pogubljeno“, zaboravlja svoje obveze. Teško prati nastavu, sat mu predugo traje. Jedan dan dobro funkcionira, drugi dan izrazito loše. Plaćljivost, povlačenje ili impulzivnost kada se treba koncentrirati na zadatak.	Korištenje vizualnih podsjetnika i rasporeda. Razlamati nastavne sadržaje na logičke cjeline, s pauzama. Izbjegavati osuđujuće poruke, ucjene i (prazne) prijetnje. Ponuditi da si samo dijete rasporedi slijed zadataka. Uključiti ga u vrednovanje učinjenog.

Područje	Manifestacija	Didaktičko-metodička podrška
Pobuđenost i nemir	<p>Ustajanje sa stolice, dobacivanje na nastavi.</p> <p>Ometanje drugih.</p> <p>Brzo rješavanje zadataka (dijete „zbrza“), pritom često netočno.</p> <p>Smijuljenje ili prigovaranje (izrazito).</p>	<p>Dozvoliti mu da koristi tzv. Fidgete (senzoričke igračke) tijekom nastave.</p> <p>Žvakanje žvake.</p> <p>Sjedenje na pilates lopti.</p> <p>Pilates guma na nogama.</p> <p>Ponavljanje zadataka u nizu.</p> <p>Davanje dodatnih zaduženja (pomoć učitelju).</p>
Slaba dezinhibicija	<p>Svadljivost.</p> <p>Psovanje.</p> <p>Socijalno nepoželjna ponašanja.</p>	<p>Osigurati miran kutak (moguće i sa senzoričkim poticajima).</p> <p>Uključiti dijete u preventivne i savjetodavne grupe.</p> <p>Ventiliranje (vježbe disanja, <i>tapping</i> tehnike).</p>
Senzorička preosjetljivost ili neosjetljivost	<p>Poklapanje ušiju rukama, pokrivanje očiju.</p> <p>Sjedenje u mraku kod kuće, gašenje svjetla u razredu.</p> <p>Slabo kretanje ili pretjerano kretanje (trčanje, skakanje, penjanje, nabijanje lopte).</p>	<p>Dozirani podražaji.</p> <p>Kombiniranje mirnog zadatka i pokreta.</p> <p>Razlamanje zadatka na manje jedinice.</p> <p>Uključivanje u sportske aktivnosti.</p>
Strah od učenja (od neuspjeha)	<p>Izbjegavanje situacija učenja i rada u razredu.</p> <p>Bježanje iz škole.</p> <p>Nedonošenje potrebne opreme i materijala u školu.</p>	<p>Dodjeljivanje uloge voditelja grupe tijekom grupnog rada (uloga tzv. ključara).</p> <p>Svaki dan uvesti jednu ugodnu aktivnost (ples pod odmorom ili <i>energizer</i> igre).</p> <p>Osigurati rezervni materijal (izgubljeno-nađeno).</p> <p>Princip postupnosti.</p> <p>Pohvaljivanje.</p>

Područje	Manifestacija	Didaktičko-metodička podrška
Teško „zaboravljanje“	Pamti nebitne informacije dugo vremena, ometaju ga kod daljnjeg učenja.	Korištenje asocijacija kod novog gradiva. Davanje smjernica kod zadataka (sekvencijsko učenje).
	Pamti događaje i prepričava ih izvan konteksta.	Davanje dodatnog vremena za savladavanje zadatka.
	Pamti detalje unutar događaja (npr. boju košulje) koje povezuje sa situacijom.	
Teškoće generalizacije	Nemogućnost generaliziranja znanja ili previše uopćavanja.	Isticanje bitnog. Korištenje asocijacija.
	Ne mogu razabrati bitno od nebitnog.	Uvježbavanje u paru ili manjim grupama.
Izbjegavanje neugodnih doživljaja i potencijalnih okidača	Bježanje s ispita.	Pohvaljivanje i ohrabrivanje.
	Bježanje iz škole ili s prakse.	Davanje zaduženja u onome u čemu je dijete dobro.
	Odvajanje od vršnjaka i osamljivanje.	Rad u malim skupinama.
	Šutljivost i povučенost.	Projektivne tehnike.
	Smijuljenje bez razloga.	Uključivanje u preventivne ili savjetodavne grupe. Uvježbavanje u praktikumu ili kod kuće.

Mozak koji je u svojevrsnom stanju alarma, ne može učiti već je usmjeren na preživljavanje. Stoga je prilikom osmišljavanja odgojno-obrazovne podrške, potrebno promisliti i o dizajnu okruženja što uključuje:

- ▶ organiziranje sigurnog prostora: slika ili miris koji će djetetu dati do znanja da je na sigurnom (dijete može samo donijeti sliku ili miris uz koje veže pozitivne osjećaje)
- ▶ praćenje dinamike vršnjačkih odnosa (izrada sociograma i/ili praćenje vršnjačkih odnosa pomoću kontrolnih lista i skala procjene)
- ▶ korištenje pozitivnih riječi i poruka: motivacijske poruke (mogu biti na zidu, kao podsjetnik i ohrabrenje)

- ▶ uvođenje igrolikih aktivnosti prije nastave ili tijekom nastave, kada djetetu padne koncentracija (igre *self-awareness*, *energizer* igre, vježbe disanja, *tapping* tehnike)
- ▶ korištenje glazbene podloge tijekom nastave (lagana glazba, *lounge*, *bossa-nova* i sl.)
- ▶ korištenje različitih *widgeta* tijekom nastave, otežanih predmeta (otežani plišanči, otežani prekrivači, jastuci punjeni različitim materijalima i sl.).

Pružanjem primjerene podrške u procesu učenja, preveniraju se mogući daljnji problemi poput napuštanja obrazovanja ili lošeg akademskog uspjeha te se jačaju djetetovi kapaciteti za nošenje s traumom (*coping* mehanizmi) što ima dalekosežne benefite.

5.2. Vršnjački odnosi

B. (10 g.):

„Jesam, udario sam ga (drugog učenika, op.a.)

On je meni rekao da je moj tata glup pa sam mu pokazao tko je glup.“

U odnosima s vršnjacima utvrđena je statistička povezanost roditeljskog izvršavanja kazne zatvora i agresivnog ponašanja djece (Murray i Farrington, 2008; Murray i sur., 2009; Murray i Murray, 2010), no autori istraživanja propuštaju priliku pojasniti kako se u pravilu radi o reaktivnoj agresiji. Pritom vršnjaci mogu koristiti različite metode izazivanja agresivno ponašanje poput verbalnog izazivanja (psovanje, vrijeđanje, dobacivanje, vrijeđanje roditelja koji je u zatvoru ili ostalih članova obitelji i sl.), ogovaranja, nagovaranja druge djece da se ne igraju s djetetom čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom⁹. Nesmith i Ruland (2008) utvrđuju kako se vršnjački odnosi narušavaju pod utjecajem neetičnih i neprimjerenih ponašanja odraslih, zbog čega je prvo potrebno adresirati podršku odraslih (odgojitelja, učitelja, stručnih suradnika), a nakon toga se usmjeriti na građenje mreže vršnjačke podrške.

Iako su vršnjački odnosi svakodnevno prisutni u odgojno-obrazovnom sustavu i čine njegovu srž, malo se promišlja o potencijalnim funkcijama vršnjačkih odnosa. Vršnjački odnosi utječu na različite socijalne fenomene, od kojih su neki:

9 Odgojiteljica (odgojna skupina djece predškolske dobi) „Možete li nam pomoći, ne znamo što da radimo? Imamo dijete čiji je roditelj u zatvoru i nismo sigurni zna li to dijete. No, druga djeca su čula od svojih roditelja i dobacuju malenom. Jučer smo imali situaciju da je jedno dijete nagovaralo druge da se ne igraju s malenim jer je njegov tata u zatvoru. Mislim da maleni to nije čuo, ali stvarno sada moramo reagirati. Odakle da krenemo?“

- ▶ dijeljenje aktivnosti, konverzacija, participacija i aktivno sudjelovanje u grupi
- ▶ socijalna i emocionalna podrška, razumijevanje, suosjećanje
- ▶ instrumentalna podrška, posuđivanje, fizička pomoć i korist
- ▶ druženje, ostvarivanje bliskosti i povjerenja, pripadanje
- ▶ borba za zajednički cilj i zajedničko djelovanje
- ▶ zabava i provođenje vremena.

Zašto se javljaju teškoće u građenju kvalitetnih vršnjačkih odnosa? Uz socijalno uvjetovanu stigmatu i dehumanizaciju od strane okoline, lošim vršnjačkim odnosima mogu doprinijeti i postupci samog djeteta. Tu spada otežana samoregulacija emocija, otežano prepoznavanje emocija i intencija drugih osoba, stalno prisutan stres, ograničene vještine rješavanja konflikta, teškoće povezivanja i stvaranja povjerenja (sve do „testiranja“ drugih ljudi, njihovih namjera i sklonosti), loša slika o sebi, iscrpljenost i umor, brige i neizvjesnost (koje ne moraju korelirati sa stvarnim stanjem). Kumulativni učinci socijalno uvjetovane stigme i dehumanizacije uz djetetovo negativno iskustvo i smanjene socio-emocionalne kapacitete dovode do smanjenja mogućnosti ostvarivanja kvalitetnih vršnjačkih odnosa. Kako bi se primjereno odgovorilo na izazove koji se mogu javiti u vršnjačkim odnosima, potrebno ih je popratiti i osmisliti plan podrške. Pritom se ne promatra i procjenjuje samo dijete čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom, već se praćenje i podrška radi na dvije razine: (1) na razini grupe vršnjaka – jačanje mreže podrške i (2) na razini pojedinog djeteta što uključuje jačanje njegovih kapaciteta za nošenje sa stresom (tzv. *coping* mehanizmi).

Prvi korak u jačanju mreže vršnjačke podrške je procjena vršnjačkih odnosa, što je moguće kroz nekoliko jednostavnih tehnika. To su:

- ▶ sociometrija
- ▶ strukturirani intervju (individualni)
- ▶ foto-glas (engl. *photovoice*) i dvostruki foto-glas (engl. *double-photovoice*)
- ▶ narativne bilješke i zapažanja
- ▶ razredni dnevnik
- ▶ opservacijske liste (strukturirane) i
- ▶ skale procjene.

U odgojno-obrazovnom okruženju najčešće se koriste sociometrija, intervju, bilješke i zapažanja, razredni dnevnik te opservacijske liste, dok su slabo prisutne tehnike foto-glasa i skale procjene. Foto-glas je etnografska metoda u kojoj osoba kombinira narativ i fotografiju s ciljem opisivanja, pojašnjavanja i artikuliranja vlastitih iskustava

i perspektiva. Najčešće teme su siromaštvo, bolest i socijalna isključenost. Dvostruki foto-glas ima za cilj bolje razumijevanje različitih perspektiva, pojedinaca i/ili socijalnih grupa, odnosno razumijevanje percepcija i iskustava iste situacije ali različitih sudionika (Romstein, 2019). Za provođenje foto-glasa i dvostrukog foto-glasa potreban je fotoaparat, a moguće je koristiti i mobitel u tu svrhu. Dijete odabire jednu situaciju u danu koju fotografira i koja je osnova za razgovor s djetetom, a moguće i vršnjacima.

Skale procjene koje bi se koristile u svrhu procjene vršnjačkih odnosa gotovo uopće nisu prisutne u odgojno-obrazovnom sustavu. Razlog tomu je izostanak skala – u Republici Hrvatskoj ne postoje skale koje bi mogli koristiti odgojno-obrazovni djelatnici, iako potrebe postoje. U tablici se nalazi subskala interakcije, područje vršnjačka interakcija, koja je dijelom Skale za procjenu kvalitete okruženja i interakcije u institucijskom predškolskom odgoju (Romstein, 2014). Skala je namijenjena procjeni vršnjačkih odnosa djece dobi od 3 do 8 godina. Razine procjene su: 1: nedovoljno prisutno, 2: djelomično prisutno, 3: u potpunosti prisutno, NP: nije primjenjivo/ ne može se procijeniti.

Tablica 9. Skala procjene vršnjačke interakcije

Tvrdnje	Razine				
	1	2	3	NP	
1 Prilike za vršnjačku interakciju su svakodnevne.	1	2	3	NP	
2 Vršnjačku interakciju iniciraju djeca samostalno ili uz podršku odgojitelja.	1	2	3	NP	
3 Tijekom igre postoji izmjena (rotacija) uloga (npr. u igri policije mijenjaju se uloge policajca i lopova, nisu uvijek ista djeca policajci i ista lopovi).	1	2	3	NP	
4 Djeca se dogovaraju oko uporabe materijala/rekvizita/ igračaka.	1	2	3	NP	
5 Među sudionicima interakcije prisutan je reciprocitet.	1	2	3	NP	
6 Postoji interakcija među formiranim grupama djece (nije prisutno izbjegavanje pojedinih grupa – Mi se s njima nećemo igrati, Oni su čudni i sl.)	1	2	3	NP	
7 Interakcija djece se odvija u skladu sa uobičajenim socijalnim pravilima dječjeg vrtića.	1	2	3	NP	
8 Djeca međusobno dijele vlastita iskustva o pojedinim događajima.	1	2	3	NP	
9 Postoji mogućnost druženja djece iz različitih odgojnih skupina.	1	2	3	NP	

	Tvrdnje	Razine			
10	Kompetentniji vršnjak demonstrira vlastitu izvedbu drugoj djeci/ drugom djetetu.	1	2	3	NP
11	Prisutna je imitacija ponašanja kompetentnijeg vršnjaka.	1	2	3	NP
12	Djeca zajednički donose pravila igre.	1	2	3	NP
13	Djeca međusobno posuđuju igračke koje donesu u dječji vrtić.	1	2	3	NP
14	Djeca zajednički organiziraju aktivnosti.	1	2	3	NP
15	U neizvjesnim/neriješenim/promijenjenim okolnostima igre, djeca se pozivaju na dogovor/utvrđena pravila.	1	2	3	NP
16	U slučaju nemogućnosti samostalnog rješavanja problema, djeca traže medijaciju odraslih.	1	2	3	NP
17	Postoje manje vršnjačke grupe temeljem međusobnih afekcija/uski krugovi prijatelja/intenzivnih prijateljstava.	1	2	3	NP
18	Djeca samostalno rješavaju konflikte, osim u iznimnim situacijama.	1	2	3	NP
19	Djeca međusobno dijele nove spoznaje i znanja (Hej, vidi ovo.... Jesi vidio kako... Ja sam to jednom ovako...)	1	2	3	NP
20	Djeca jedna drugima pomažu u rutinskim aktivnostima (obuvanju/ izuvanju, pranju ruku i sl.).	1	2	3	NP
21	Djeca jedna drugima ustupaju materijale s kojima rade/ izvode aktivnosti/ rješavaju zadatke.	1	2	3	NP
22	Pri rješavanju problemskih zadataka djeca (jedni drugima) nude, predlažu i propituju rješenja.	1	2	3	NP

Kvaliteta vršnjačke interakcije može se odrediti i zbirno, na način da se izračuna srednja ocjena. Po pojedinoj čestici moguće je utvrditi postojanje problema i osmišljavanje podrške.

Tehnike koje se mogu koristiti u radu s grupom djece u smjeru jačanja vršnjačke podrške su:

- ▶ rad u manjim skupinama: radi se u pravilu o skupinama od 3 do 5 djece
- ▶ povezivanje skupina po „ključu“: djecu se dijeli u skupine temeljem sociograma na način da djeca koja su omiljena imaju zajedničke aktivnosti s djecom u riziku od vršnjačkog odbacivanja i s djecom koja su odbačena. Učitelj daje zadatak kojega zajednički iznose (npr. smisliti igrokaz, koreografiju uz pjesmu, nacrtati strip, napraviti maketu itd.)

- ▶ dječji *team building*: dodjeljivanje zadataka koje djeca zajednički rješavaju
- ▶ refleksija i samo-refleksija: prikladno kombinirati s foto-glasom i dvostrukim foto-glasom
- ▶ suportivne tehnike u nastavi: uvođenje elemenata art-terapije u nastavni proces
- ▶ rotiranje podrške: izmjenjivati podršku u različitim aktivnostima, posebice kada je u pitanju podrška u učenju i savladavanju gradiva
- ▶ stvaranje sigurnog okruženja: prostorno-materijalno uređenje prostora ali i uređivanje međuljudskih odnosa
- ▶ naglašavanje pozitivnih strana i javno pohvaljivanje djeteta: mora biti utemeljeno, da je rezultat stvarnog djelovanja djeteta te
- ▶ biti fleksibilan i otvoren u izazovnim situacijama: dozvoliti pogreške i na njima učiti.

Postoji cijeli niz aktivnosti koje se mogu koristiti, a jedna od tih je „Bingo!“. To je aktivnost koja omogućuje djeci da se bolje upoznaju, procijene sličnosti i različitosti.

Tablica 10. *Bingo za djecu*

Rado se šalim.	Volim se igrati vani.	Nosim sav pribor u školu.	Pažljivo slušam druge dok mi se obraćaju.	Volim se igrati.
Volim crtati.	Pomažem u kućanskim poslovima.	Volim životinje.	Volim voziti bicikl ili romobil.	Rado pomažem drugim osobama.
Sviram instrument.	Volim plesati.	Redovito izvršavam školske obveze.	Bavim se sportom.	Posuđujem i čitam knjige iz knjižnice.
Volim igrati igrice.	Rado odlazim u šetnju prirodom.	Volim ljetovanja.	Volim slušati glasno glazbu.	Ponašam se odgovorno prema okolišu.

„Bingo!“ listić možete izraditi i sami, ovisno o zapaženim karakteristikama djece i cilju kojega želite postići u odnosu na jačanje vršnjačke podrške. U odnosu na individualni rad s djetetom, potrebno je jačati djetetove kapacitete za nošenje sa stresom i izazovima nazvanih i *coping* mehanizmi. Naime, dijete čiji je roditelj u zatvoru/sukobu

sa zakonom može doživljavati cijeli niz emocija koje mu mogu otežavati svakodnevno funkcioniranje u odgojno-obrazovnom kontekstu¹⁰. Najčešće emocije su:

- ▶ zabrinutost da će i ono biti zatvoreno ili zabrinutost što se događa s roditeljem
- ▶ sram zbog biološke povezanosti sa zatvorenikom ili djela koji je počinio/počinila, sram od toga što misli okolina o njemu i roditelju. Sram može imati korijene i prije počinjenja kaznenog djela jer je roditelj od prije prepoznat u svojem susjedstvu kao „problematičan“ što je česta pojava kod nasilnih roditelja i/ili roditelja koji su ovisnici
- ▶ ljutnja jer su ih roditelji napustili ili ljutnja na policiju, sudstvo jer su zatvorili roditelja
- ▶ strah ili zbunjenost što će se sljedeće dogoditi. Strah može biti prisutan i kada se očekuje izlazak roditelja s izdržavanja kazne zatvora, posebice kada je roditelj bio nasilan prema djetetu i obitelji
- ▶ nesigurnost posebice kada je roditelj lišen slobode bio hranitelj obitelji
- ▶ tuga jer se obitelj promijenila, moguće su promjene obiteljskih odnosa i u širem krugu obitelji (s bratićima, sestričnima, ujacima, stričevima i sl.)
- ▶ krivnja, posebice u slučajevima kada su počinjena djela na štetu djeteta pa dijete može imati osjećaj krivnje da je roditelj u zatvoru jer se ono požalilo nekome ili nije dobro „čuvalo tajnu“
- ▶ opterećenje kada obitelj očekuje da se ne odaje informacija da je roditelj u zatvoru

trauma, posebice kada je dijete bilo žrtva roditelja ili ako je bilo svjedokom počinjena kaznenog djela ili ako je bilo prisutno prilikom uhićenja roditelja, ali i olakšanje jer je zlostavljač udaljen i manje je problema u obitelji. U tom slučaju dijete može imati i osjećaj krivnje jer osjeća olakšanje. Odnosno, može se javiti konfuzija u djeteta pa je u tim slučajevima posebno važno ohrabriti dijete da otvoreno iskazuje emocije i komunicira o svemu što ga muči jer su problemi slojeviti. Kumulativni učinci negativnih emocija mogu rezultirati niskim samopouzdanjem, što dalje utječe na cijeli niz djetetovih aktivnosti, uključujući akademsko postignuće i vršnjačke odnose. Propitujući poteškoće s kojima se susreću djeca čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom, Brown (2020)

10 M. (13. g.): „To se desilo za vikend. Ujutro sam išao u školu i svi na ulici su pričali samo o tome. Prošao sam pored kioska i vidio veliki naslov na novinama o tome. Ljudi na ulici su psovali i čuo sam da je jedan čovjek rekao „Dabog da to njegovom djetetu neko napravio.“. Pravio sam se da ne znam o čemu pričaju, samo sam prošao pored a najradije bih tog čovjeka lupio. Došao sam ispred škole. Roditelji ispred škole su isto o tome pričali, došlo mi je da pobjegnem iz škole. A onda sam pomislio: Ako pobjegnem, svi će povezati da je to moj tata. I ostao sam. Ušao sam u razred i dalje se tog dana više ne sjećam.“

pronalazi kako su djeca izložena različitim nepovoljnim učincima zatvaranja, a to su gubitak obiteljskih veza, gubitak obiteljske stabilnosti, gubitak socijalne podrške. Moguće je da ta područja nisu bila stabilna ni prije roditeljskog počinjenja kaznenog djela i lišavanja slobode. U tom se slučaju treba promišljati o dodatnoj nestabilnosti i pogoršavanju socijalne pozicije, što ima utjecaj na različita područja djetetovog života.

Ovdje je važno istaknuti pojavu tzv. „parentifikacije“, odnosno preuzimanje uloga koje bi inače imao odrasli (roditelj), kao forma svojevrsne kompenzacije. To uključuje preuzimanje brige o ostalim članovima obitelji (braći i sestrama, bakama i djedovima), preuzimanje kućanskih poslova (kuhanje, spremanje, nabavka, glačanje itd.), rad izvan kuće i sl. Preuzimanje uloga odrasloga nastaje uslijed izostanka jednog člana obitelji, siromaštva kojemu je obitelj izložena te je potrebno utvrditi nalazi li se dijete u poziciji da je preuzelo uloge odrasloga. U tom slučaju bilo bi poželjno da se odgojno-obrazovna ustanova uključi u traženje dodatnih financijskih resursa za obitelj kako bi se dijete rasteretilo dodatnih obveza.

Važno je znati kako svako dijete reagira drugačije. Scharf-Smith i Gampell (prema Morgan i Leeson, 2019) navode kao djetetove reakcije ovise o cijelom nizu čimbenika, uključujući kronološku dob djeteta, prethodnoj podršci koju su imali, podršci u obitelji, pogledu na zatvor unutar zajednice u kojoj dijete živi te prirodi kaznenog djela. Moguće su i neujednačenosti u emocijama (npr. dijete jedan dan osjeća olakšanje, drugi dan tugu i krivnju) ovisno o prethodnoj situaciji u obitelji, podršci unutar obitelji, ali i socio-emocionalnoj zrelosti djeteta. Thurman i sur. (2018) pronalaze kako gotovo polovica djece čiji su roditelji u zatvoru, koja su bila uključena u njihovo istraživanje (N=515) osjećaju tugu ili beznađe gotovo svaki dan te navode kako ih to sprječava u svakodnevnom funkcioniranju. Zanimljive rezultate istraživanja iznose Boch, Warren i Ford (2018) koji pronalaze kako se nepoželjna ponašanja poput agresije smanjuju nakon što se stabilizira socio-ekonomska situacija u obitelji i dijete primi primjerenu podršku izvan obitelji.

Istraživanje kojega su 2019. godine provele autorice Jones, Ayre i Philbrick u Njemačkoj, Rumunjskoj, Švedskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu pokazuje kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom (u odnosu na ostalu populaciju) u 50% većem riziku za razvijanje psihičkih problema, posebice onih koji su vezani uz odnose s vršnjacima i okolinom. Stoga je naglasak u izravnom radu s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom potrebno staviti na jačanje osobnih kapaciteta za nošenje sa životnom situacijom.

Jačanje djetetovih osobnih kapaciteta za nošenje s izazovima tj. prilagođavanje na stres naziva se *coping*. Prilagođavanjem na stres jača se djetetova otpornost, što je za djecu čiji su roditelji u zatvoru važna sposobnost. Naime, djeca čiji su roditelji u zatvoru izloženi su različitim stresorima na koje odgojno-obrazovni sustav ne može odgovoriti

ili utjecati pa je jačanje djetetovih kapaciteta za nošenje sa stresom svojevrsan prozor podrške kroz koji se može pomoći djetetu. Robertson (2015) pronalazi kako su zaštitni čimbenici koji utječu na sposobnost nošenja sa stresom podrška ostalih članova obitelji, vršnjačka podrška i odgojno-obrazovna podrška, odnosno njihova međusobna interakcija.

Tablica 11. Područja na kojima se mogu jačati djetetovi kapaciteti za nošenje s izazovima

Područje	Cilj
Igra	Poticanje razvoja i jačanje socijalnih vještina i emocionalnih kapaciteta kroz igru.
Socijalni odnosi	Poticanje razvoja uzajamnih odnosa i prijateljstava među djecom, temeljeno na empatiji i pozitivnim vrijednostima. Učenje iz konflikata – analiza situacije i razumijevanje vrijednosti konflikta.
Emocionalni razvoj	Podržavanje djeteta u razvoju i jačanju razumijevanja vlastitih i tuđih osjećaja, razvoju svjesnosti o emocijama i vještinama nošenja sa stresom/traumom ili negativnim iskustvima. Naučiti dijete prepoznati i razumjeti ljutnju i pružiti mu podršku u savladavanju tehnika samoregulacije. Jačanje otpornosti – poticanje razumijevanja da se u životu događaju usponi i padovi i na koji način se s njima valja suočiti i nositi.
Kognitivni razvoj	Poticati dijete na analizu problemskih situacija i jačanje kapaciteta za donošenje primjerenih odluka.

Odgojno-obrazovna podrška u individualnom radu s djetetom uključuje različita područja na kojima se mogu jačati djetetovi *coping* mehanizmi. Važno je reći kako se podrška za jačanje *coping* mehanizama pruža u trenucima kada je dijete primjerenoregularano. Forma izvedbe je dijaloška i heuristička, a dijete se osnažuje za refleksiju i pronalaženje vlastitih, funkcionalnih i socijalno prihvatljivih stilova za svakodnevno nošenje sa stresom. Neka od pitanja koja se mogu koristiti u refleksiji s djetetom su:

1. Kako se osjećam kada....?
2. Kako se drugi osjećaju kada...?
3. Koliko su tada (u toj situaciji) jaki moji osjećaji?

4. Što bi mi pomoglo da se bolje osjećam? Koju aktivnost bi mogao/la raditi?
5. Tko bi mi mogao pritom pomoći?

Pitanjima se adresira problem, pronalazi moguće rješenje i podršku koju dijete samo identificira kao odgovarajuću i poželjnu. Kako bi se djetetu pružila primjerena podrška u jačanju osobnih kapaciteta za nošenje sa stresom, moguće je načiniti i svojevrzne personalizirane aktivnosti, odnosno aktivnosti koje su osmišljene prema prethodnoj procjeni djeteta. To može biti vođenje dnevnika, ček-liste uspješnosti dana ili ček-liste procjene vlastitih potreba u školi. Kod osmišljavanja ček-liste moguće je djetetu ponuditi i odgovore koje dijete može označiti kao poželjnu podršku. Primjerice: Kada sam uzrujan/a može mi pomoći: 1) malo dodatnog vremena da riješim zadatak, 2) prijatelj koji će mi pomoći prilikom rješavanja zadataka, 3) humor i šala, 4) drugačiji način rješavanja zadatka. Listu pitanja i odgovora moguće je osmisliti izravno s djetetom, a može se i koristiti s cijelim razredom, kao dodatna podrška u nastavnom procesu.

Uz navedeno, potrebno je svakodnevno osigurati prilike za pokret. To uključuje igru, fizičku aktivnosti, kreativne oblike kretanja i terapiju plesom (Terpsihora), Energizer igre i sl. U uvjetima smanjene mogućnosti kretanja preporučuju se *tapping* tehnike, vježbe disanja, Brain Gym aktivnosti i sl. Ove aktivnosti, osim što imaju benefite za dijete u smislu opuštanja i osvježavanja vlastitog tijela i potreba, mogu proširiti djetetovu vršnjačku mrežu podrške, ako se rade sa svom djecom.

6. Suradnja s obiteljima

A. (baka, 72 g.):

„Kad je to napravio, bacio je kamenje na mene.
A moj je, šta da radim.“

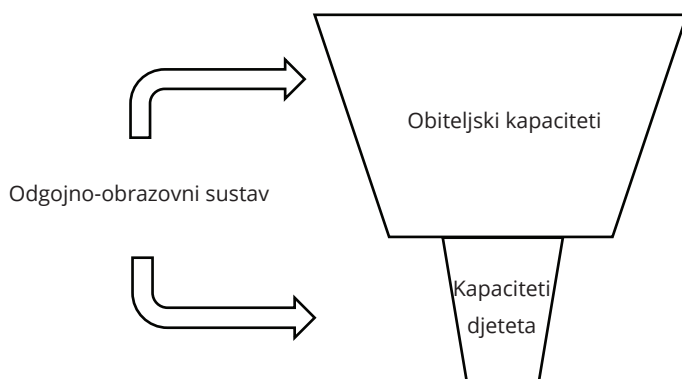
Promišljajući o podršci obiteljima zatvorenika autori Hutton i Moran (2019, 1) ukazuju na zanimljivu činjenicu, a to je da su ta dva pojma „očito nekongruentna“ jer je zatvor prekidanje veza s načinima prijašnjeg života, uključujući i ljude. Odnosno, svrha zatvora je upravo odvajanje i prekidanje veza. S druge strane, obitelj znači upravo suprotno, a to su neprekidna povezanost i zajedništvo (ibid.). Slično tomu, tvrde Clarke, Kinsella i Fletcher (2019), koji kažu kako je kazna individualna sankcija, no u stvarnosti ima dalekosežne posljedice za obitelj i zajednicu u kojoj je počinitelj živio. Obitelji zatvorenika izloženi su cijelom nizu nepovoljnih socijalnih čimbenika, uključujući izolaciju i stigmatu. Razina i intenzitet izolacije i stigme ovisi i o vrsti kaznenog djela pa su u najvećem riziku od socijalne izolacije obitelji počinitelja kaznenog djela seksualnog zlostavljanja koji su izložene prijetnjama, zastrašivanjima i napadima u susjedstvu (Levenson i Tewksbury prema Connor, 2019). Upravo zbog stigme, osude i prijetnji¹¹ obitelji ne žele govoriti o tome što im se desilo (Morgan i Leeson, 2019) što otežava pružanje podrške.

Rad s obiteljima, odnosno članovima obitelji zatvorenika, važan je aspekt podrške. Najčešće će se suradnja realizirati u odnosu s majkama, ali je važno obuhvatiti i braću i sestre, starije članove obitelji (bake, djedove) i druge relevantne osobe u djetetovu životu. Obitelji zatvorenika često su izložene cijelom nizu rizičnih čimbenika što može doprinijeti počinjenju kaznenog djela i lišavanju slobode. Najčešće su to ovisnosti, mentalne bolesti, nasilje u obitelji, razvod i narušena obiteljska dinamika, siromaštvo, općenito život u kulturno nepoticajnom okruženju, nisko obrazovanje te predrasude (Paccione-Dyszlewski, 2016; Turney, 2018). Zbog toga je moguće očekivati kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom prethodno doživjela traumu i imaju narušene obiteljske odnose.

11 Z. (38 g.): „Sledila sam se kada sam vidjela novinski članak. Žrtve su rekly da žive za to da se osvete (počinitelju op. a.). Novinari su slikali kuću u kojoj živimo, raspitivali su se kod susjeda. Kud smo se njega bojali, sad se moramo bojati i novinara i drugih ljudi.“

Iako se najčešće smatra kako podrška treba biti isključivo pedocentričke orijentacije, u slučaju podrške djetetu čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom valja govoriti o svojevrsnom modelu lijevka na način da se obitelj osnažuje u smjeru podrške djetetu. Pritom se odgojno-obrazovni sustav usmjerava na postojeće kapacitete u proksimalnom okruženju, čime se dobiva sveobuhvatni pristup.

Slikovni prikaz 1. Model podrške obitelji

Zbog osjetljivosti situacije, model lijevka omogućuje odgojno-obrazovnim djelatnicima prilazak obiteljima, zatim djetetu, a tek onda svoj djeci, vršnjacima. Odnosno, omogućuje zaštitu dostojanstva djeteta i primjereno, koncentrično dizajniranje podrške u okruženju.

Polazeći od pretpostavke kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom izložena nepovoljnim utjecajima i traumatičnim događajima u djetinjstvu, moguće je očekivati i određene izazove u radu s obitelji. Prema principu lijevka, ako obitelj nema dostatnu podršku, ako unutar obitelji postoji transgeneracijsko traumatiziranje ili je narušena dinamika odnosa i uloga unutar obitelji, kod djeteta se mogu razviti različite nefunkcionalne strategije poput izbjegavanja i povlačenja, agresivnog i napadačkog ponašanja, projekcija i negiranje te strahovi i drugi naučeni obrasci ponašanja. Stoga, pedagoško-savjetodavni rad s roditeljima uključuje: procjenu obiteljske situacije i potreba obitelji, usmjeravanje obitelji u savjetodavni rad s neutralnim osobama (može i u online formi), uključiti roditelje u grupnu podršku za roditelje pri čemu se mogu spojiti razredi i škole.

6.1. Roditelji zatvorenika

Roditelji zatvorenika (bake i djedovi djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom) slabo su istraživana populacija, ali su iznimno važni jer oni u pravilu ne prekidaju svoje odnose sa svojom djecom. Gueta (2017) navodi kako kvaliteta života

i doživljaj zadovoljstva roditelja naglo opadaju u trenutku kada njihova djeca bivaju zatvorena. Iako su prethodno najčešće postojali pokazatelji kako njihovo dijete donosi loše izbore, roditelji bivaju pogođeni kaznom zatvora. Roditelji zatvorenika bore se s cijelim nizom negativnih emocija od kojih je najčešća tuga i žalovanje (Granja, 2016; Gueta, 2017). Za razliku od djece zatvorenika, roditelji zatvorenika u velikoj mjeri imaju poteškoće s osobnim identitetom i slikom o sebi (Gueta, 2017) jer počinjenje kaznenog djela implicira kako su roditelji „negdje pogriješili“ u odgoju svoje djece. Howarth i Rock (2000) govore o postojanju internalizirane krivnje u roditelja zatvorenika koja se javlja iz dva razloga: jedan je osjećaj osobne odgovornosti za postupke djece, a drugi je osuđivanje od strane okoline. Ovaj osjećaj je izražen i kod roditelja koji su i sami bili žrtve zlostavljanja svoje djece (ibid.) zbog čega je vrlo važno pokrenuti grupe podrške roditeljima zatvorenika. Smith (2022) govori kako je roditeljstvo u svim kulturama deklarativno povezano s vrijednostima poput poštenja, moralnosti, odricanja i brige za druge pa je neizbježan osjećaj krivnje u roditelja zatvorenika. Odnosno, arhetip roditeljstva obuhvaća i odgovornost za postupke vlastite djece, bez obzira radi li se o maloljetnoj ili punoljetnoj djeci. Gueta (prema Morgan i Leeson, 2019) pronalazi kako, uglavnom, svi roditelji zatvorenika preispituju svoje roditeljstvo na način da pretpostavljaju kako su oni sami doprinijeli počinjenju kaznenog djela djeteta. Posebice su tim mislima sklone majke (Gueta prema Morgan i Leeson, 2019), ali i očevi koji su i sami bili zatvorenici (Gueta, 2017). Za razliku od supružnika/partnera i djece, roditelji zatvorenika ne mogu prekinuti povezanost (biološku i socijalnu) sa svojom djecom, što ih stavlja u težak položaj u odnosu na okolinu, uključujući ostale članove obitelji¹². Nažalost, ne postoje istraživanja koja bi pokazala mijenjaju li se i ako da, na koji način se mijenjaju, odnosi roditelja zatvorenika s ostalim članovima obitelji, posebice braćom i sestrama. Ono što je evidentirano jest da u pravilu bake preuzimaju skrb o unučadi onda kada im je majka u zatvoru (Granja prema Gueta, 2017; Morgan i Leeson, 2019), što za žene starije životne dobi može biti vrlo zahtjevno. Analizirajući položaj partnerica i majki zatvorenika, Comfort (2003, 77) uvodi termin „sekundarno izdržavanje kazne zatvora“ (engl. *secondary prisonization*) kojim opisuje situaciju u kojoj se nalaze članovi obitelji zatvorenika koji je na izdržavanju duže kazne zatvora. Naime, tijekom posjete zatvorski službenici percipiraju žene kao potencijalne opasnosti za sigurnost zatvora, čime one postaju „kvazi-zatvorenice“ (Comfort, 2003, 103). Gueta (prema Morgan i Leeson, 2019) navode kako su roditelji zatvorenika opterećeni s nekoliko velikih problema: roditeljstvo, briga za dijete, problem roditeljskog identiteta i socijalno odbacivanje. Analizirajući sporadične radove o roditeljima zatvorenika, Gueta (2017) pronalazi kako su obitelji zatvorenika i prije počinjenja kaznenog djela živjele

12 Majka zatvorenika (67 g.): „Kad je to bilo, ostala braća (braća zatvorenika op. a.) su rekli kako sam ja kriva za sve i da nisam bila nikakva mater. A. (brat zatvorenika, op. a.) je rekao da mu to sve sad stvara neugodnosti jer ga pitaju na poslu za brata. Rekao je da ga ni ja ni on (zatvorenik, op. a.) ne zanimamo i nek' mu se ne javljam više.“

na marginama društva, s minimalnom ili nikakvom socijalnom podrškom, izloženi siromaštvu i deprivaciji na svim područjima života, zbog čega su roditelji zatvorenika u kontinuiranom stresu i brizi. Granja (2016) pronalazi kako izdržavanje kazne zatvora produbljuje socijalnu marginalizaciju obitelji i dodatno otežava pristup ekonomskim i socijalnim resursima.

Autori koji su proučavali roditeljstvo u kontekstu penološkog sustava (Howarth i Rock, 2000; Granja, 2016; Gueta, 2017; Smith, 2022) pronalaze zabrinutost i strah kod roditelja zatvorenika. Svoju zabrinutost za dijete roditelji najčešće artikuliraju kroz strah kako će njihova djeca biti zlostavljana u zatvoru te da će razviti cijeli niz mentalnih problema, posebice ako su imali psihičke probleme i prije počinjenja kaznenog djela (Morgan i Leeson, 2019). Također, roditelji su zabrinuti i za život svoje djece po izlasku iz zatvora te su u stalnom očekivanju loših vijesti (Gueta, 2017). Upravo roditelji zatvorenika često pružaju ključnu post-penalnu podršku svom djetetu na način da mu pomažu financijski i osiguravaju temeljne potrebe (Gueta, 2017; Paylor i Smith prema Morgan i Leeson, 2019), a to su smještaj, prehrana i higijena. Unatoč ovim spoznajama, izostaju istraživanja i informacije o post-penalnom životu u obitelji i posebice o načinu skrbi bivših zatvorenika za svoje stare roditelje. Ono što je istraživano jest pitanje roditeljske skrbi i brige za dijete u zatvoru. Tako Morgan i Leeson (2019) pronalaze kako su majke zaokupljene pripremom jela i odnošenjem istog u zatvor jer je to način na koji pokazuju svoju privrženost djetetu i skrb za dijete¹³. Očevi, pak, nešto više od majki financijski podupiru svoje dijete u zatvoru (Gueta, 2017) što sugerira kako su potrebe zatvorenika i obitelji kompleksne i zahtijevaju sistemsku podršku. I očevi i majke podjednako se srame postupaka svoje djece, iako su svjesni da oni sami nisu počinili kazneno djelo (ibid.). Posramljivanje je prisutno u odnosu društva prema obiteljima zatvorenika, kontra je produktivna praksa, smatra autorica Smith (2022). Naime, posramljivanje i osuda vodi u skrivanje situacije, povlačenje u sebe i izostanak traženja pomoći (ibid.) što ima dalekosežne posljedice za zdravlje pojedinca. U prilog tome govori istraživanje autora Lee i sur. (2014) koji pronalaze statističku povezanost između kardiovaskularnih oboljenja i općeg narušenog zdravlja odraslih osoba i izdržavanja kazne zatvora jednog od članova. Stoga bi organiziranje podrške obiteljima zatvorenika, posebice roditeljima, trebalo biti jedno od prioritetnih područja, ne samo nevladinog sektora, nego i zdravstvenog sustava. Oni roditelji kojima je organizirana podrška dostupna, kazuju kako im je lakše kada se uključe u grupe podrške obiteljima zatvorenika jer tada vide da nisu sami (Granja prema Gueta, 2017).

13 T. (15. g.): „Bio sam u posjeti i tata je rekao da kažem baki da mu napravi i pošalje one njezine fine kolače. Ali mu nisam rekao da je baka u bolnici, mama je rekla da šutim i ne govorim mu ništa.“

7. Prema zaključku – učenje i podučavanje temeljeno na znanjima o traumi

D. (15 g.):

„Ja ću morati otići sa zadnjeg sata jer moram pred brata i odvesti ga kući.
Mami nije dobro (majka boluje od depresije, op. a.)“

Djeca čiji su roditelji u zatvoru tri puta češće od svojih vršnjaka imaju nepovoljno iskustvo odrastanja ili traumu u djetinjstvu (ACE – *Adverse Childhood Experience*), (Boch, Warren i Ford, 2019). Analizirajući najčešće uzroke ACE, Turney (2018) pronalazi kako se roditeljsko izdržavanje kazne zatvora nalazi među pet najčešćih uzroka, pored razvoda roditelja, ovisnosti roditelja, mentalnih bolesti roditelja i izloženosti nasilju u obitelji. Za djecu čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom može se reći da žive u kumulativnim rizicima. Naime, roditeljsko počinjenje kaznenog djela često je povezano upravo s navedenim uzrocima pa su djeca kontinuirano izložena nepovoljnim čimbenicima. Turney (2018) pronalazi kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom pet puta više od njihovih vršnjaka (djece čiji roditelji nisu u zatvoru) izložena nepovoljnim/rizičnim čimbenicima odrastanja, uključujući dugotrajno siromaštvo i obiteljsko nasilje.

Paccione-Dyszlewski (2016) dijeli čimbenike rizika za razvoj traume u dvije skupine:

- (1) problemi roditeljstva kao što su mentalne bolesti, ovisnosti, siromaštvo, obiteljsko nasilje koji su predatirali počinjenju kaznenog djela, a potencijalno i jesu uzroci zatvaranja roditelja te
- (2) trauma, sram, tuga, stigma, problemi u obrazovanju, financijska nestabilnost kao pridružena stanja roditeljskog izdržavanja kazne zatvora.

Analizirajući različita istraživanja o problemima djece čiji su roditelji u zatvoru, autorice Pohelmann-Tynan i Turney (2020) pronalaze kako su problemi različiti u odnosu na kronološku dob. Tako su djeca u dobi od 0 do 7 godina u rizicima za: novorođenačku i dojenačku smrtnost, probleme u održavanju pažnje i koncentracije (posebice između treće i pete godine života), slabiji vokabular, slabu zdravstvenu skrb te probleme

emocionalne samo-regulacije. Djeca u dobi od 7 do 14 godina imaju rizike za pretilost, internalizirane probleme, otežano savladavanje školskog gradiva, slabu zdravstvenu skrb, pojačanu simptomatologiju sukladnu kliničkoj slici ADHD-a te gubitak nadzora od strane roditelja koji je na slobodi ili obitelji (najčešće se pojavljuje između djetetove 12. i 13. godine života). Nadalje, u dobi od 14 do 18 godina značajnije jačaju eksternalizirani problemi i reaktivna agresija, stupanje u spolne odnose (najčešće od 14. do 17. godine života) te problemi u savladavanju školskog gradiva. Za mlade od 18 godina naviše utvrđeni su rizici za napuštanje obrazovanja, pojavu suicida, pretjerano korištenje medikamentozne terapije, rizična seksualna ponašanja, spolno prenosive bolesti, zlostavljanja, kronične i autoimune bolesti i slaba zdravstvena zaštita. Ovakvo stanje otkriva kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom kontinuirano izložena rizicima za cijeli niz nepovoljnih čimbenika te se čimbenici protežu i u odraslu dob. Tome temeljno doprinosi roditeljski stil života i odgojni postupci roditelja te kvaliteta obiteljskih odnosa prije i poslije zatvaranja. Dobiveni rezultati u analiziranim istraživanjima impliciraju kako su djeca čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom u značajnom riziku od roditeljskog zanemarivanja, pri čemu postupci društva i okoline kataliziraju već prisutne, nepovoljne rizike.

Bilings (2018) navodi kako roditeljsko zatvaranje ima benefite za dijete onda kada je počinitelj zlostavljač, a dijete je bilo njegova žrtva ili je bilo svjedokom nasilnog ponašanja roditelja. U i slučaju benefita u smislu udaljavanja od zlostavljača, potrebno je voditi računa o mogućem postojanju traume. Turney (2018) smatra kako je najveća vjerojatnost da će nepovoljnim utjecajima biti izložena djeca u dobi do šest godina, što uvelike doprinosi razvoju traume u djetinjstvu. Svjetska zdravstvena organizacija (2018) traumu definira kao zdravstveni problem koji se sastoji od PTSP-a i dodatnih kategorija: teškoća emocionalne regulacije, niskog samopoštovanja i teškoća u međuljudskim odnosima. Trauma u djetinjstvu nastaje kada njegovatelj/osoba od povjerenja ne ispuni svoju ulogu – manjak njege, izostanak zaštite od opasnosti i prepuštanje djeteta samome sebi. Maté i Maté (2022) tvrde kako trauma u djetinjstvu ne nastaje samo zbog nekog nepovoljnog događaja, nego zato što je dijete bilo samo dok se to događalo. Drugim riječima trauma u djetinjstvu je trauma odnosa. U ranom djetinjstvu odnosi s okolinom imaju izraženu tvorbenu funkciju, razvija se osjećaj sigurnosti i pripadanja pa ako se naruše odnosi u ranom razdoblju, u neurobiološkom smislu, mozak je u modalitetu preživljavanja. Ako se uzme u obzir tvrdnja kako je najveća vjerojatnost da će dijete biti izloženo nepovoljnim utjecajima i traumama u djetinjstvu do 6. godine života (Turney, 2018) kada je djetetova ovisnost o okolini najveća, mogu se pretpostaviti dugoročni učinci ACE. Mogući je cijeli niz nepovoljnih razvojnih ishoda poput zdravstvenih problema (autoimune bolesti, karcinomi, kronične bolesti, uključujući i kronični PTSP) i problema socijalnog funkcioniranja (loš akademski uspjeh, teškoće pronalaska i zadržavanja posla, problematične romantične veze, nedovoljni roditeljski

kapaciteti, kršenje socijalnih pravila i normi, kršenje zakona). Posebice su prisutni rizici od ovisnosti, promiskuitetnog ponašanja i nasilničkog ponašanja. Maté i Maté (2022) kazuju kako je kronični PTSP rezultat traume u djetinjstvu (ACE) koja se nije zaliječila, a može se manifestirati od adolescencije do smrti. Kronični PTSP obuhvaća cijeli niz patoloških obrazaca ponašanja koji su rezultat neriješene traume. Najčešće se mogu zapaziti intruzivna sjećanja, panika, bijes, bespomoćnost, sram, nepovjerenje, strogoća prema samom sebi (perfekcionizam), isključivanje i povlačenje te općenito nezadovoljstvo vlastitim životom (Panlilio, 2019). Za dijete su posebno ometajuća intenzivna emocionalna iskustva koja se pri sličnim kontekstima ponavljaju onda i kada nema stvarne opasnosti (npr. zvuk, miris, mjesto), (ibid.).

U Republici Hrvatskoj izostaju istraživanja o učenju i poučavanju temeljeno na znanjima o traumi (engl. *trauma informed teaching*). Razlozi tomu su izostanak primjerenih edukacija i materijala za rad, izostanak stručne službe ili izostanak kontinuirane podrške stručne službe, ali i pretpostavka koja je svojevrsna tabu tema, a to je postojanje odgojno-obrazovnih djelatnika koji su i sami proživjeli traumu u djetinjstvu. Iako izostaju istraživanja i teorijski radovi koji bi podržali ovu tvrdnju, za pretpostaviti je da pomagačka zanimanja odabiru ljudi koji su sami bili izloženi nepravdama i nepovoljnim iskustvima odrastanja, bez obzira jesu li to osvijestili ili nisu. Ako nisu osvijestili da su i sami bili u situaciji koja je rezultirala nepovoljnim iskustvom, postoji opasnost od neprimjerenih postupanja prema krajnjim korisnicima. No, ovu tezu bi svakako valjalo raspraviti i konkretno istražiti.

Iako se nisu bavili postojanjem traume u odgojno-obrazovnih djelatnika, Turney i Haskins (2014), a nešto kasnije i Shaw (2019), pronalaze kako su očekivanja i procjene odgojno-obrazovnih djelatnika o kompetentnosti djeteta posebno važan čimbenik njegova uspjeha. Oni su u svojim istraživanjima pronašli kako odgojno-obrazovni djelatnici imaju tendenciju podcjenjivanju djece čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom te snižavaju razinu očekivanja u smislu akademske izvedbe djece (Turney i Haskins, 2014; Shaw, 2019). Time ne adresiraju zonu narednog razvoja djeteta i demotiviraju dijete. To za posljedicu ima djetetovo nezadovoljstvo i loše ocjene čime se akumuliraju rizici za ranije napuštanje obrazovanja ili nastavak obrazovanja u smjeru osposobljavanja za fizički zahtjevne i niže plaćene poslove. Reef, Nieuwbeerta i Dirkzwager (2015) pronalaze kako zatvorenici nemaju visoku razinu akademske aspiracije u odnosu na svoju djecu, što u zajedništvu s niskim očekivanjima odgojno-obrazovnih djelatnika rezultira niskim akademskim uspjehom djece. Stoga je potrebno da odgojno-obrazovne ustanove prigrle koncept učenja i poučavanja temeljnog na znanjima o traumi, čije su karakteristike:

- ▶ međusobno ojačavanje i suradnja
- ▶ traženje načina susretanja potreba pojedinca

- ▶ razmatranje „ispod površine“
- ▶ zajedničko planiranje i refleksija
- ▶ primjerena komunikacija te
- ▶ uvažavanje kulturoloških specifičnosti.

U tom kontekstu može se govoriti o poticajnom ili nepoticajnom odgojno-obrazovnom okruženju. Poticajno odgojno-obrazovno okruženje je ono koje potiče djetetov razvoj i ima povoljne učinke, čak i ako je trauma prisutna u jednom od okruženja (npr. u školi, vršnjačkim odnosima, u obitelji itd.), dok nepoticajno okruženje može izazvati traume ili ima štetne učinke na djetetov razvoj. Drugim riječima, poticajno okruženje kompenzira nepovoljne učinke i donosi ravnotežu u cjelokupno djetetovo iskustvo.

Tablica 12. Karakteristike poticajnog i nepoticajnog odgojno-obrazovnog okruženja

Poticajno okruženje	Nepoticajno okruženje
Primjereno regulirani odrasli.	Disregulirani odrasli.
Uravnoteženo odrasli.	Kaotični ili „fragmentirani“ odrasli.
Sigurne i stabilne veze/odnosi.	Nesigurni odnosi.
Odnosi koji jačaju djetetove vještine i sposobnosti.	Fokusanost na slabosti i nesigurnosti kod djeteta.
Priznaje djetetove inicijative.	Supresira djetetove inicijative.
Osigurava pristup resursima, podršci i točkama ključnim za pojedinčev razvoj.	Slab ili nikakav pristup resursima, podršci i točkama ključnim za pojedinčev razvoj.
Sigurnost (fizička, materijalna i nematerijalna).	Nesigurnost (fizička, materijalna i nematerijalna).
Partnerski odnosi obitelji i odgojno-obrazovne ustanove.	Isključenost i odvojenost obitelji i odgojno-obrazovne ustanove.
Prisutna refleksija.	Reagiranje u trenutku/ <i>ad hoc</i> .
Holistički pristup djetetu.	Slabo ili nikakvo fokusiranje na dijete, izostanak prakse koja potiče djetetove socio-emocionalne vještine.
Razvijeni protokoli zaštite djece.	Fokus na discipliniranju i submisiji djece.
Fokusiranost na djetetov razvoj.	Fokusiranost na upravljanje djetetovim razvojem.
Postoji svijest o traumi – jačanje kompetencija odraslih i integriranje strategija.	Negiranje prisutnosti traume kod djeteta ili izostanak znanja o strategijama.

Kako bi odgojno-obrazovno okruženje bilo poticajno potrebno je da:

- ▶ prostor u djeteta budi osjećaj sigurnosti (miris ili slika koji će ga smiriti, dati mu do znanja da je na sigurnom)
- ▶ odrasli prate dinamiku vršnjačkih odnosa i potiču povezanost među djecom
- ▶ postoje pozitivne i motivirajuće poruke u prostorima u kojima se nalaze djeca
- ▶ postoje svakodnevne prilike za fizičke aktivnosti i igru
- ▶ postoje uvjeti za specifične aktivnosti (*Mindfulness* vježbe, igre *Self-awareness*, *Energizer* aktivnosti i sl.) koje djetetu omogućuju povezivanje s drugima i samim sobom
- ▶ postoje prilike za slušanje glazbe i opuštanje djece
- ▶ postoji specifična didaktičko-senzorička oprema (npr. otežani plišanci, otežani pokrivači i jastuci, različiti *widgeti* i sl.).

Tablica 13. Prijedlozi podrške u odnosu na dominantni obrazac ponašanja djeteta

Dominantan obrazac ponašanja	Podrška
Proživljavanje traume uvjetovano <i>okidačima</i> .	Sigurno mjesto (neka dijete samo uredi svoj prostor), postupno građenje pozitivne slike o sebi.
Izbjegavanje odnosa.	Jačanje kapaciteta za nošenje sa stresom (<i>coping</i>), ohrabrivanje, planiranje i izvedba u malim koracima.
Strah i osjećaj ugroženosti.	Vježbe relaksacije, smanjivanje očekivanja od sebe, postupno učenje postavljanje granica.

Ako se u obzir uzme aproksimacija o prevalenciji 1:28, tada je moguće da će se svaka odgojno-obrazovna ustanova u Republici Hrvatskoj barem jednom godišnje susresti s djetetom čiji je roditelj u zatvoru/sukobu sa zakonom. S obzirom na različite i sve brojnije socijalne izazove (regionalne i globalne) očekuje se kako će odgojno-obrazovnim stručnjacima sve više biti potrebne kompetencije učenja i podučavanja temeljenog na znanjima o traumi, posebice u kontekstu odgojno-obrazovnog rada s djecom čiji su roditelji u zatvoru/sukobu sa zakonom. Područje učenja i podučavanja temeljenog na znanjima o traumi interdisciplinarno je područje koje integrira znanja iz pedijatrije, psihologije, psihijatrije, pedagogije, penologije, odgojno-obrazovnih znanosti i socijalnog rada. Stoga je zadaća akademske zajednice identificirati ključne kompetencije i razviti programe obuke (temeljne i dodatne) za odgojitelje i učitelje te ih pripremiti za samostalan rad u složenim socijalnim kontekstima, s različitim socijalnim grupama i pojedincima.

8. Parental incarceration and school support: views from Croatian teachers

Summary

In the last 15 years, Croatia has made a substantial step towards the rights of children of incarcerated parents. Most of this progress has been achieved in the prison system where family corners are established, along with the support for children and families during visits. As always, the school system is quite resistant to changes, resulting in a lack of support for children of incarcerated parents. As the first step in the process of advocating the rights and needs of these children, attitudes of primary school teachers have been explored. Overall, 300 primary school teachers in Croatia have participated in an online survey conducted in 2022. Obtained results revealed teachers' inconsistency in attitudes – they declare empathy but are oriented towards academic achievement and prevention of misconduct. Teachers assessed their incompetency to work with children of incarcerated parents and expressed the need for further education on that issue. The combination of inconsistency, self-observed incompetency and the lack of resources regarding this issue, calls upon stronger engagement of the higher education system where teachers are educated and prepared for their future profession, as a possible solution for the prevention of exclusion and animosity towards the children sentenced without a crime.

Key words: children of incarcerated parents, school support, teachers

8.1. Introduction

Biological determinism regarding parental incarceration has dominated scientific literature for more than 20 years. Prominent researchers around the globe have been emphasizing parental incarceration as a risk factor for misconduct and delinquency in childhood and adolescence. Some authors (Farrington, Coid and Murray, 2009; Murray and Murray, 2010) suggest that parental incarceration is a strong risk factor for antisocial behavior and felonies later in life. Often, research based on biological determinism operated with large samples, structured tests, DNA markers, quantitative

statistical analysis etc., leaving less space for one's personal experiences and thorough explanation of background for misconduct, if present. While parental incarceration is strongly present in the field of criminology, educational studies have rarely addressed this issue. When writing about schools and children of incarcerated parents, authors are oriented towards academic achievement and dropout as two major challenges in education (Huyn-Hohnbaum, Bussel and Lee, 2015; Wakefield and Wilderman, 2014) suggesting that schools are merely a place of formal acquisition of knowledge and competencies needed for the labor market. Biological determinism doesn't recognize the role of the educational system in one's life, although it is a well-known fact that schools have an important role in a child's social and emotional life. However, in the last 10 years, a substantial body of research and scientific papers dealing with the needs of children of incarcerated parents has emerged. This "new wave" on the issue of parental incarceration is driven by the need to understand the child's perspective, and sometimes even propelled by the researcher's personal experiences. This perspective can be named the contextual influence perspective. In this perspective, the child's experience of relations with proximal surroundings is considered to play a major role in adverse events in schools and communities, rather than parental incarceration *per se*. From the contextual influence perspective, misconduct is considered to be a result of social stigma associated with parental imprisonment (Schlafer and Poehlmann, 2017), still present in all societies. In that context, conduct problems are mediated by the stigma, inadequate parenting and parental health issues (Kjellstrand and Eddy, 2011), i.e. children can manifest misbehavior when they lack adequate support from parents due to poor parenting skills or health issues such as depression, anxiety, PTSD, etc., and not due to parental imprisonment. In biological determinism juvenile offending and imprisonment later in life (in adulthood) relate to parental incarceration (Farrington et al., 2015), but from the contextual influence perspective juvenile imprisonment and adulthood imprisonment are closely connected to the verdict of parental incarceration. To support such claims, Rodrigez, Smith and Zatz (2009) conducted research with juvenile judges and discovered that juvenile court decisions for young offenders are closely connected to parental incarceration. So, if two minors commit the same felony, the one with parent(s) in prison is most likely to get sent to a correctional facility. Jurisdiction and law sciences have shown their interest in the issue of parental incarceration, but educational studies still don't recognize the importance of the education system in the lives of children of incarcerated parents. From time to time, scholars discuss dropout rates and similar issues but rarely address the contextual influences to play a role in these adverse occurrences. The dropout rate within the population of children of incarcerated parents is closely connected with low income and insufficient finances, so children are leaving school early to enter the workforce and help their struggling families (Miller and Barnes, 2015), i.e. the children of incarcerated parents often come from underprivileged backgrounds and they lack

financial support for education and living, therefore they leave school in order to get a job and provide the basic necessities for themselves and their family. Since jobs for workers without formal qualifications are underpaid, unfortunately, they enter a vicious cycle of poverty, debt and possible risk of felony due to this situation. Therefore, it is important that schools recognize such situations in time and provide support for the student. Besides low family income, parental involvement in a child's education is also considered a contributing factor to dropout. Children who lack parental support (e.g. support during homework, extracurricular activities etc.), due to parental incarceration, are also at risk for drop-out. So, if parental support is insufficient, schools and the community can support children by organizing groups for learning, writing homework, sports activities and leisure activities. Haskins and Jacobsen (2017) found that incarcerated fathers are less likely to get involved in a child's education than incarcerated mothers, suggesting that children of incarcerated parents do have a need for educational support, especially if fathers are in prison. Dropout and overall academic achievement have been recognized as important aspects of the everyday lives of children, yet social relations also play an important role in education. Schools are places of being and belonging, so peer networking deserves much of scientists' attention. It is known that parental incarceration contributes to peer exclusion (Cochran, Siennick and Mears, 2018), and that social exclusion is linked to peer violence (Foster and Hagan, 2015; Johnston and Sullivan, 2017), which subsequently leads to misconduct. Since children of incarcerated parents have problems with peer networking and social relations, teachers are considered to have the power to reduce these negative effects of parental incarceration (Cochran, Siennick and Mears, 2018; Foster and Hagan, 2015; Miller and Barnes, 2015; Johnston and Sullivan, 2017), making schools safe places for children. Schools and teachers also need support in various challenges in schools, therefore scientific communities, NGOs and other stakeholders could contribute to this issue. Since there is a lack of data on children of incarcerated parents in education in Croatia (whose number is estimated to be around 15000 each year) a survey was conducted in order to explore attitudes of primary school teachers, as a starting point for developing support for the teachers and children.

8.2. Method

8.2.1. Participants

In total, 300 Croatian teachers (preschool teachers, primary school teachers and high-school teachers) participated in this research, 4,7% males and 95,3% females. All participants have a master's degree and have had on average 15 years of teaching experience.

8.2.2. *Instrument and procedure*

An online survey was conducted, as it was found to be convenient due to COVID-19, so teachers from all parts of Croatia could participate. The questionnaire consisted of three parts: the first part consisted of general questions about gender, level of education, place of work and working experience. In the second part, teachers were offered questions about the needs of children of incarcerated parents in schools, and in the third part, teachers could assess their own competencies and express the possible themes regarding parental incarceration that they would like to learn more about.

Cronbach alpha was calculated (.75), suggesting that the questionnaire is suitable for further analysis. The questionnaire had three subscales: affects (11 items), behavior (11 items), and cognition (11 items). Also, participants assessed myths and facts about children of incarcerated parents. Data was collected and descriptive statistics were applied.

8.3. Results

At the subscale of affects, teachers perceive children of incarcerated parents in a positive manner. They are willing to accept a child of incarcerated parents into their classroom (83,33%). However, they are undecided whether a child of a prisoner experiences any injustice – 53% of participants don't agree with that statement, and 47% agree. They fully agree that the child suffers due to parental imprisonment and that the child isn't responsible for the parent's behavior and actions.

In this subscale, teachers declared empathy and understanding of the child's position.

The subscale of behavior revealed inconsistency in teachers' actions towards the child. Teachers highly agree that peer support is one of the child's major needs, but they are not willing to talk with other children about parental imprisonment, and they consider extra precautions when talking to a child about a parent in prison. Also, they are quite divided when it comes to educational support and outcomes: they are not sure whether parental imprisonment should be taken into account when planning the educational process. They doubt whether they should gather more information regarding parental imprisonment. The majority of participants think that educational planning should be based on high goals towards the child and that the child should preserve quality in the relationship with the parent in prison.

The subscale of cognition, similarly to the subscale of behavior, is characterized by inconsistency in teachers' attitudes. They agree that children of prisoners are experiencing social stigma (88,67% of participants agree with that statement).

Teachers are divided as to whether the children of prisoners are prone to misconduct, lower grades, and school dropout. They don't think children of incarcerated parents are prone to health issues (80% of participants disagree with this statement).

When asked to rank the needs of children of incarcerated parents, they ranked it as follows: 1st quality in peer relations, 2nd learning and finishing formal education, 3rd maintaining contact with the parent in prison, 4th undergoing psychotherapy, and 5th other needs such as social inclusion, and social support in accordance with the child's individual needs.

At the end, participants were asked to assess myths and facts about the children of prisoners as true or false. As far as myths are concerned, participants assessed two out of three myths to be true: (1) the importance of a child's supervision in order for that misconduct to be detected early - 94% assessed this myth to be true, and (2) the emphasis during educational work with children of prisoners should be on the prevention of misconduct and risk behavior that could lead to imprisonment in the adulthood - 80% of participants assessed this myth to be true. Only one myth was assessed to be false: children of incarcerated parents carry a genetic predisposition for criminal behavior - only 37 participants (12,33%) assessed this myth to be true. The facts are assessed as follows: (1) Maintaining contact with the incarcerated parent depends on the parent's offence (e.g. if a child is the victim), and potential effects of the contact - 95,67% of participants assessed this fact to be true. (2) Peer rejection is the main cause of a child's aggressive behavior - 86,67% of participants assessed this fact to be true. (3) Educational professionals can reduce the negative effects of peer rejection due to social stigma - 90,33% of participants assessed this statement to be true.

8.4. Discussion

Although Morgan et al. (2014) suggest that lack of information on parental incarceration could contribute to the absence of school enrollment in this issue, teachers are open to the issue of parental imprisonment at the affective level. They lack knowledge based on adequate scientific research that is based on contextual perspective (Romstein, Franjić-Nađ, Gabelica Šupljika, 2018).

Previous research implies that children of incarcerated parents are more likely to commit misconduct, drop out of school, and to aggressive towards their peers (Murray and Farrington, 2008; Farrington et al., 2016; Murray and Murray, 2010). These findings are coherent with the biological determinism paradigm, which implies that parental incarceration is the problem *per se* and leaves out the influence of stigma. Fortunately, a new wave in the research has emerged. Some new authors, the majority of them

in social and educational studies, suggest that stigma, poverty, and lack of support significantly contribute to these issues, and not parental imprisonment itself (Beresford et al., 2020; Bourgeba, 2017; Miller and Barnes, 2015; Schlafer and Poehlmann, 2017; Romstein, Gabelica Šupljika, 2018; Romstein, 2021, 2022). In that context, educational support is very important in both academic and social sense.

8.5. Conclusion

Advocating children's rights at a national level slowly resulted in changes in the perception of children – teachers are aware of children's rights and needs, and the influence the school has on the child's experience, however, they still lack information and competencies to meet the child's needs. If we embrace the statement that the incarceration of a parent is inflicting trauma that involves ongoing and repeated stressors (Arditti and Savla, 2013) and that socioeconomic disadvantage significantly contributes to misconduct, health issues and the quality of education (Miller and Barnes, 2015), rather than parental incarceration itself, then science should leave the current dominant orientation towards predictive factors and scrutinize the availability of social resources and its quality in various fields, including education.

LITERATURA

- * Arditti, J. (2012). *Parental Incarceration and the Family*, New York: New York University Press.
- * Arditti, J. A., Savla, J. (2013). Parental Incarceration and Child Trauma Symptoms in Single Caregivers Homes. *J. Child. Fam. Stud.* 24(3), 551-561.
- * Baldwin, L., Epstein, R. (2015). Short but not sweet: Exploring the impact of short sentences on mothers. *COPE Journal*, 2(1), 20-23.
- * Beresford, S., Loucks, N., Raikes, B. (2020). The health impact on children affected by parental imprisonment. *BMJ Paediatrics Online*, 4(1), 1-3.
- * Bilings, S. B. (2018). Parental Arrest and Incarceration: How Does it Impact the Children? Pribavljeno 10. 12. 2022. godine s: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3034539
- Blair-Merritt, M. H., Blackstone, M., Feudtner, C. (2006). Physical health Outcomes of Children Exposed to Intimate Partner Violence: A Systematic review. *Pediatrics*, 117, e278-e290.
- Boch, S. J., Warren, B. J., Ford, J. L. (2019). Attention, Externalizing and Internalizing Problems of Youth Exposed to Parental Incarceration. *Issues in Mental Health Nursing*, 210(6), 466-475.
- Bollen, R. M., Russell, D. E. H., Scannapieco, M. (2005). Child sexual abuse prevalence: A review and re-analysis of relevant stories. U: Itzin, C. (ur.), *Home Truths About Child Sexual Abuse: Implementing Policy and Practice*, (str. 169-196). London: Routledge.
- * Bourgeba, A. (2017). Helping children draw benefit from their life experiences, whatever the circumstances. *European Journal of Prenatal Imprisonment*, 6(1), 7.
- * Brown, E. C. (2020). School counselor conceptualizations of the needs of children of incarcerated parents. *Children and Youth Service Review*, 112(C), 1-9.

Brummer, J., Thorsborne, M. (2020). *Building a Trauma-informed restorative school*. London: J. Kingsly Pub.

Byrne, D., Taylor, B. (2007). Children at Risk from Domestic Violence and Their Educational Attainment: Perspectives of Educational Welfare Officers, Aocial Workers and Teachers. *Child Care in Practice*, 13(3), 185-201.

Clarke, B., Kinsella, R., Fletcher C. (2019). Reflecting on the Value(s) of the Family Inventory for the People Subject to Punishment iin the Community. U: Hutton, M., Moran, D. (ur.), *The Palgrave Handbook of Prison and the Family*, (str. 409-430). Cham: Palgrave McMillan.

* Cochran, J. C., Siennick, S. E., Mears, D. P. (2018). Social exclusion and parental incarceration impacts on adolescents' network and social engagement. *J. of Marriage and Family*, 80(2), 478-498.

Comfort, M. L. (2003). In the Tube at San Quentin: The „Secondary Prisonization“ of Women Visting Inmates. *Jornal of Contemporary Ethnography*, 32(1), 77-107.

* Comfort, M. (2007). *Doing time together: Love and Family in the Shadow of the Prison*. Chicago: Chicago University Press.

* Connor, D. P. (2019). Relatives of the Registered Seks Offenders: Considering the Costs of Providing Family Support. U: Hutton, M., Moran, D. (ur.), *The Palgrave Handbook of Prison and the Family*, (str. 181-202). Cham: Palgrave McMillan.

COPE – Children of Prisoners Europe (2016). *Facts and Figures*. Pribavljeno 5. 12. 2022. godine s: <https://childrenofprisoners.eu/the-issues/facts-and-figures/>

Dallaire, D. H., Ciccone, A., Wilson, L. C. (2010). Teacher's experiences and expectations of children with incarcerated parent. *Journal of Applied developmental Psychology*, 31 (4), 281-290.

* Defalque, C. (2021). *Mineurs dont le paren test incarcéré au Canda eu en Belgique: Quels sont les mtifs qui soustendent la mise eu place d'interventions et de services a l'egard de ces enfants dans le discours des intervenants?* Ottawa: Université d'Ottawa.

* Ćaćić, M. i sur. (2021). *Roditelji u sukobu sa zakonom: Kako djeci pružiti podršku (vodič)*. Zagreb: Udruga RODA.

Europska komisija (2021). *Strategija EU o pravima djeteta*. Pribavljeno 15. 12. 2023. godine s: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:e769a102-8d88-11eb-b85c-01aa75ed71a1.0023.02/DOC_1&format=PDF

* Epstein, R. (2014). *Mothers in prison; The sentencing of mothers and the rights of the child*. Pribavljeno 15. 12. 2022. godine s: https://howardleague.org/wp-content/uploads/2016/04/HLWP_3_2014.pdf

Farrington, D. P., Coid, J. W., Murray, J. (2009). Family factors in the intergenerational transmission of offending. *Criminal Behaviours and Mental Healths*, 19(2), 109-124.

Farrington, D. P. et al. (2016). Risk, promotive, and protective factors for youth offending. *Journal of Criminal Justice*, 45(1), 63-70.

Foster, H., Hagan, J. (2015). Punishment regimes and the multilevel effects of parental incarceration. *Ann. Rev. Sociol.*, 41(17), 1-24.

* Gabelica Šupljika, M. (2017). Kindergartens and schools as places of support for a child whose parent is in prison. *European Journal of Parental Imprisonment*, 6 (1), 15-18.

* Gabelica Šupljika, M., Romstein, K., Gabelica Šupljika, L. (2018). Kakvu podršku u školi i sportskim klubovima trebaju djeca čiji su roditelji u zatvoru?. U: Nikolić, M., Vantić-Tanjić, M. (ur.), *Unapređenje kvalitete života djece i mladih*, (str. 267-276). Tuzla: ERF.

* Granja, R. (2016). Beyond prison walls: The experiences of prisoners' relatives and meanings associated with imprisonment. *Probation Journal*, 63(3), 1-20.

* Gueta, K. (2017). Experience of Prisoners' Parents: A Meta-Synthesis of Qualitative Studies. *Family Process*, 57(3), 767-782.

* Haines, T. (2017). The importance of schools being aware and sensitive without discriminating further. *European Journal of Parental Imprisonment*, 6(1), 8-11.

Haris-Hendriks, J., Black, D., Kaplan, T. (2000). *When Father kills Mother: Guiding Children Through Trauma and Grief*. London: Routledge.

Haskins, A. R., Jacobsen, W. C. (2017). Schools as Surveilling Institutions? Paternal Incarceration, System Avoidance and Parental Involvement in School. *American Sociological Review*, 82(4), 1-28.

Ho, N. G. (2022). Children – the hidden of direct victims of domestic abuse. *Journal of Social Welfare and Family Law*, 44(4), 512-528.

Howarth, G., Rock, P. (2000). Aftermath and the Construction of the Victimization: The Other Victims of Crime. *The Howard Journal*, 39(1), 58-78.

* Huynh-Hohnbaum, A., Bussel, T., Lee, G. (2015). Incarcerated Mothers and Fathers: How their Absence Disrupt Children's High School Graduation. *International Journal of Psychology and Educational Studies*, 2(2), 1-11.

Hutton, M., Moran, D. (2019). Introduction. U: Hutton, M., Moran, D. (ur.) *The Palgrave Handbook of Prison and the Family*, (str. 1-8). Cham: Palgrave MacMillan.

* Itzin, C. (2005). Introduction. U: Itzin, C. (ur.), *Home Truths About Child Sexual Abuse: Implementing Policy and Practice*, (str. 9-10). London: Routledge.

- * Johnston, D., Sullivan, M. (2017). *Parental incarceration: Personal accounts and developmental impact*. New York: Routledge.
- * Jones, A., Ayre, L., Philbrick, K. (2019). *COPING: Children of Prisoners: Mitigations and Interventions to Strengthen Mental Health*. Pribavljeno 5. 12. 2022. godine s: https://health.ec.europa.eu/system/files/2019-09/ev_20190514_co09_en_0.pdf
- * Kjellstrand, J. M., Eddy, J. M. (2011). Mediators of the effect of parental incarceration on adolescent externalizing behaviors. *Journal of Community Psychology, 39(5)*, 551-565.
- Lee, R. D., Fang, X., Luo, F. (2013). The Impact of Parental Incarceration on the Physical and Mental Health of Young Adults. *Pediatrics, 131(4)*, e1188-e1195.
- Lee, H. et al. (2014). A Heavy Burden: The Cardiovascular Health Consequences of Having a Family Member Incarcerated. *American Journal of Public Health, 104(3)*, 421-428.
- * Loucks, N. (2019). Opportunities and Challenges for Work on Behalf of Families Affected by Imprisonment: The Experience of Families Outside. U: Hutton, M., Moran, D. (ur.) *The Palgrave Handbook of Prison and the Family*, (str. 119-138). Cham: Palgrave MacMillan.
- * Lynn, H. (2017). Applying Human Rights Education principles when discussing parental imprisonment in the classroom. *European Journal of Parental Imprisonment, 6(1)*, 4-6.
- MAGNI – Udruga socijalno marginaliziranih Osijek (2022). *Mapiranje potreba djece čiji su roditelji u zatvoru (interni materijal)*. Osijek: MAGNI.
- * Maté, G. (2019). *Scattered Minds*. Toronto: Vintage Canada.
- * Maté, G., Maté, D. (2022). *The Myth of Normal: Trauma, Illness and Healing in Toxic Culture*. New York: Avery.
- * Markström, A., Münger, A. (2017). The decision whether to report on children exposed to domestic violence: Perceptions and experiences of teachers and school health staff. *Nordic Social Work Research, 8(1)*, 22-35.
- * Miller, H. V., Barnes, J. C. (2015). The association between parental incarceration and health, education and economic outcomes in young adulthood. *American Journal of Criminal Justice, 40(4)*, 1-20.
- * Morgan, J. et al. (2014). "A hidden group of children": Support in schools for children who experience parental imprisonment. *Children & Society, 28(2)*, 269-279.
- * Morgan, J., Leeson, C. (2019). School Experiences of Children of Prisoners: Strengthening Support in Schools in England and Wales. U: Hutton, M., Moran, D. (ur.), *The Palgrave*

Handbook of Prison and the Family, (str. 503-518). Cham: Palgrave MacMillan.

Mulligan, C. (2019). Staying together: mothers and babies in prison. *British Journal of Midwifery*, 27(7), 436-441.

Murray, J. et al. (2009). Effects of parental imprisonment on child antisocial behaviors and mental health: A systematic review. Pribavljeno 1. 6. 2017. godine s: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/229378.pdf>

Murray, J., Murray, L. (2010). Parental incarceration, attachment and child psychopathology. *Attachment and Human Development*, 12(4), 289-309.

Murray, J., Farrington, D. P. (2008). The effects of parental imprisonment on children. In: Torry, M. (Ed.), *Crime and justice: A review of research* (p. 133-206), Chicago: University of Chicago Press.

Murray, J. et al. (2009). *Effects of parental imprisonment on child antisocial behaviors and mental health: A systematic review*. Pribavljeno 1. 7. 2018. godine s: <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/grants/229378.pdf>

* Münger, A., Markström, A. (2017). Recognition and identification of children in preschool and school who are exposed to domestic violence. *Education Inquiry*, 9(3), 299-315.

* Münger, A., Markström, A. (2019). School and Child Protection Services: Professionals' Views on the School's Mission and Responsibilities for Children Living with the Domestic Violence – Theory and Gaps. *Journal of Family Violence*, 34(1), 385-398.

* Nesmith, A., Ruland, E. (2008). Children of incarcerated parents: Challenge and resilience in their own words. *Children and Youth Services Review*, 30(10), 1119-1130.

Nicholson, J., Perez, L., Kurtz, J. (2019). *Trauma Informed Practices for Early Childhood Educators*. New York: Routledge.

* Paccione-Dyszlewski, M. (2016). From the shadows: Children of incarcerated parents (Guest Commentary). *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*, 32(4), 8.

* Paccione-Dyszlewski, M. (2022). Children of incarcerated parents and COVID-19. *The Brown University Child and Adolescent Behavior Letter*, 38(4), 8.

Panlilio, C. C. (2019). *Trauma-Informed Schools*. Cham: Springer.

* Philbrick, L. (2015). Assessing the impact on a child when their parent is imprisoned: Some ethical questions. *COPE Journal*, 2(1), 3-5.

* Pohelmann-Tynan, J., Turney, K. (2020). A developmental Perspective on Children with Incarcerated Parent. *Child Development Perspectives*, 15(1), 3-11.

* Reef, J., Nieuwbeerta, P., Dirkzwager, A. (2015). Children's well-being prior to paternal incarceration. *COPE Journal*, 2(1), 25-27.

Riblatt, S. N., Hokoda, A. (2022). *From Trauma to Resiliency: Trauma Informed Practices for Working with Children, Families, Schools, and Communities*. New York: Routledge.

Roberston, O. (2015). Childs rights: Some long-term perspectives. *COPE Journal*, 1(1), 22-24.

RODA (2017). *Neprekinuta veza – povezujuće roditeljstvo iza rešetaka*. Zagreb: RODA.

Rodriguez, N., Smith, H., Zatz, M. S. (2019). „Youth is enmeshed in a highly dysfunctional family system“: Exploring the relationship among dysfunctional families, parental incarceration, and juvenile court decision making. *Criminology*, 47(1), 177-208.

Romstein, K. (2014). *Dimenzije inkluzivne prakse u institucijskom predškolskom odgoju (doktorski rad)*. Zagreb: Filozofski fakultet.

Romstein, K. (2019). *Introducing double photovoice: developing qualitative methodology for researching children's and adults' perspectives on the childhood*. 3rd European Congress of Qualitative Inquiry, Edinburgh, UK, 13. – 15. 2. 2019.

* Romstein, K. (2021). Attitudes of preschool teachers, primary school teachers, secondary school teachers, and associates towards children of (ex)prisoners and their needs. *Život i škola*, 67(1), 33-44.

* Romstein, K. (2022). Osobitosti stavova pedagoških profesionalaca prema djeci (bivših) zatvorenika. *Metodički ogledi*, 30(1), 47-66.

* Romstein, K., Franjić Nađ, B., Gabelica Šupljika, M. (2018). *Children of imprisoned parents and family ties: What did scientific literature advocated during the last 10 years?* EUROPRIS Family Relations Workshop Vienna, 11. – 12. 4. 2018. Pribavljeno 1. 12. 2022. godine s: <https://www.euopris.org/file/family-relations-workshop-presentations-11-12-04-vienna/>

* Romstein, K., Gabelica Šupljika, M. (2018). Not my crime, still my sentence: Rights of children of incarcerated parents in education. U: Velki, T., Ilieva-Trichkova, P., Topolska, E. (ur.), *Children's Rights in Educational Settings*, (str. 13-24). Osijek: Faculty of Education, Ombudsman for Children Croatia.

* Romstein, K., Romstein, P. (2021). Podrška odgojno-obrazovnih ustanova i sportskih klubova djeci čiji su roditelji u zatvoru. U: Gabelica-Šupljika, M., Biti, V. (ur.), *S obje strane rešetke: Što dugujemo djeci čiji su roditelji u zatvoru*, (str. 54-57). Zagreb: Pravobraniteljica za djecu.

- * Schlafer, R. J., Poehlmann, J. (2017). Attachment and caregiving relationships in families affected by parental incarceration. *Attachment and Human Development*, 12(4), 396-415.
- * Shaw, M. (2019). The Reproduction of Social Disadvantage Through Educational Demobilization: A Critical Analysis of Parental Incarceration. *Critical Criminology*, 27(1), 275-290.
- Sleed, M., Barandon, T., Fonagy, P. (2013). New Beginnings for mothers and babies in prison: A cluster randomized controlled trial. *Attachment & Human development*, 15(4), 349-367.
- Smith, J. R. (2022). *Difficult: Mothering Challenging Adult Children – Theory, Conflict and Change*. New York: Rowman & Littlefield.
- Stanić, S., Krpan, M. (2020). *Uključene zajednice*. Zagreb: RODA.
- Thurman, W. et al. (2018). Teacher support as a protective factor against sadness and hopelessness for adolescents experiencing parental incarceration. *Children and Youth Service Review*, 88(C), 558-566.
- Turney, K. (2018). Adverse childhood experience among children of incarcerated parents. *Children and Youth Services Review*, 89(4), 218-225.
- Turney, K., Haskins, A. R. (2014). Falling Behind? Children's Early Grade Retention after Parental Incarceration. *Sociology of Education*, 87(4), 241 -258.
- UN (1989). Konvencija o pravima djeteta. Pribavljeno 15. 1. 2023. godine s: https://www.unicef.hr/wp-content/uploads/2017/05/Konvencija_20o_20pravima_20djeteta_full.pdf
- UN (2022). Zaključne primjedbe/ komentari o objedinjenom petom i šestom periodičkom izvješću Republike Hrvatske. Pribavljeno 15. 12. 2023. s: <https://mrosp.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Socijalna%20politika/Obitelj%20i%20djeca/Konvencija%20o%20pravima%20djeteta/Zaklju%C4%8Dci%20i%20preporuke%20UN%20Odbora.pdf>
- Vijeće Europe (2018). *CM/Rec(2018)5 - Preporuka Odbora ministara državama članicama o djeci roditelja zatvorenika (neslužbeni prijevod na hrvatski jezik)*. Pribavljeno 10. 12. 2022. godine s: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=0900001680920197
- Vlada Republike Hrvatske (2024). *Izvješće o stanju i radu kaznionica, zatvora, odgojnih zavoda i centara za 2022. godinu*. Pribavljeno 5. 1. 2024. godine s: https://www.sabor.hr/sites/default/files/uploads/sabor/2024-01-05/093102/IZVJESCE_RAD_KAZNIONICA_ZATVORA_ODGOJNIH_ZAVODA_2022.pdf

Wakesfield, S., Wilderman, C. (2014). *Children of the Prison Boom: Mass Incarceration and the Future of American Inequality*. New York: Oxford University Press.

Wilderman, C. et al. (2018). Parental incarceration and child health in the United States.

Epidemiologic Reviews, 40(1), 146–156.

World Health Organization (2018). *ICD-11*. Geneva: WHO.

Kazneni zakon i njegove izmjene. NN 125/11, NN144/12, NN 56/15, NN 61/15, NN 101/17, NN 118/18, NN 126/19, NN 84/21, NN 114/ 22, NN 114/23

Zakon o izvršavanju kazne zatvora. NN 14/21

Prilog: Kontrolna lista za odgojno-obrazovne ustanove

Područje	Aktivnosti	Razine		
		Nije realizirano	Djelomično realizirano	U potpunosti realizirano
<i>Podizanje svijesti</i>	Identificirali smo djecu čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom u našoj odgojno-obrazovnoj ustanovi.			
	Usvojili smo školske dokumente i protokole namijenjene zaštiti prava djece čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom.			
	Pohađali smo edukacije na temu prava i potreba djece čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom.			
	Imenovali smo kontakt-osobu (koordinatora) za našu ustanovu.			
	Umrežili smo se s drugim ustanovama, uključujući i akademsku zajednicu.			
	Ustrojili smo bazu resursa za rad s djecom i obiteljima.			
	Planirali smo teme unutar kurikuluma, plana i programa kojima se adresiraju prava i potrebe djece čiji su roditelji u zatvoru/ sukobu sa zakonom.			
	Aktivno smo se uključivali u kampanje i javna događanja (tribine, konferencije i sl.).			
Zaštita dostojanstva djeteta	Osigurali smo mehanizme zaštite dostojanstva djeteta od neprimjerenih istupa odraslih u odgojno-obrazovnoj ustanovi.			
	Odrasli su upućeni u mehanizme zaštite dostojanstva djeteta od istupa odraslih izvan odgojno-obrazovne ustanove (npr. medija).			
	Imamo protokole dijeljenja informacija (znamo s kime dijelimo informacije i koje informacije se mogu dijeliti).			

Područje	Aktivnosti	Razine		
		Nije realizirano	Djelomično realizirano	U potpunosti realizirano
<i>Podrška obiteljima i skrbnicima</i>	Prepoznali smo potrebe obitelji i način na koji obitelj funkcionira.			
	Imamo materijale (letke, brošure i sl.) koje možemo dati roditeljima/ skrbnicima za korištenje i daljnje traženje pomoći.			
	Ostvarili smo komunikaciju s roditeljem/ skrbnikom vezano uz obiteljsku situaciju i potrebe djeteta.			
	Uključivali smo obitelji zatvorenika/skrbnike u aktivnosti naše ustanove.			
<i>Usmjerenost na dijete</i>	Ostvarivali smo individualne razgovore s djetetom, bez ometanja od strane drugih učenika i/ili djelatnika.			
	Identificirali smo ključna područja podrške za dijete čiji je roditelj u zatvoru/ sukobu sa zakonom.			
	Osigurali smo podršku primjereno obrazovanih stručnjaka, prema područjima djetetovih potreba (uključujući i vanjske suradnike).			
	Opravdavali smo izostanke s nastave koji su nastali prilikom posjeta roditelju koji je lišen slobode.			
	Pratili smo dijete sa svrhom uvida u njegove potrebe.			
	Svoje aktivnosti usklađivali smo s djetetovim potrebama.			
	U rad s djetetom uveli smo personalizirane aktivnosti.			

Područje	Aktivnosti	Razine		
		Nije realizirano	Djelomično realizirano	U potpunosti realizirano
<i>Građenje mreže podrške</i>	U građenje mreže podrške uključili smo djecu.			
	U građenje mreže podrške uključili smo odrasle (zaposlenike i druge roditelje).			
	Ustrojili smo resurse za rad s vršnjacima.			
	Uključili smo vršnjake u kampanje i aktivnosti odgojno-obrazovne ustanove kojima se adresira ovo područje.			
	Usvojili smo protokole postupanja u slučaju vršnjačkog nasilja.			
	Pratili smo vršnjačke odnose pomoću objektivnih pokazatelja (sociometrija, skala).			
	Primjenjivali smo etnografske pristupe u građenju mreže podrške.			
	Kontinuirano smo radili na građenju mreže vršnjačke podrške.			
<i>Suradnja s roditeljem koji je u zatvoru (kada je primjenjivo)</i>	Imali smo prilike komunicirati s roditeljem koji je u zatvoru, kada je on/ ona to željela.			
	Doneseni su protokoli suradnje s roditeljem koji je u zatvoru/ sukobu sa zakonom.			
	Podržavali smo djetetova nastojanja da održi kontakt s roditeljem u zatvoru.			
	Pratili smo ponašanja djeteta prije i poslije posjete, sa svrhom pravovremene podrške.			
	Financijski smo podupirali djetetov odlazak u posjete (kupili smo kartu za javni prijevoz).			
	Usvojili smo protokole postupanja u slučaju zanemarivanja i zlostavljanja djeteta.			

